

ԱԻԱՐԱՅՐԻ

ԴԻԻՑԱԶՆԵՐ

ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ ԵՒ ԻՐ ԱՆՄԱՅ
ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐ

«Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է,
մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է:»
(ԵՂԻՇԷԷՆ)

Ի ՆՊԱՍՏ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ Զ. Բ. Մ. ՏԻԿՆԱՆՑ ՀԱՆԴԵՐՁԱՐԱՆԻՆ
ՀԱՅ ՈՐԲՈՒԿՆԵՐՈՒ ԶԳԵՍՏԱԻՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ա. ԳՍԱՊԵԱՆ

1919

9/47. 925

3(47.925)
4-50

5 OCT 2011

Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ԱԻԱՐԱՅՐԻ

ԴԻԻՑԱԶՆԵՐ

ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ ԵՒ ԻՐ ԱՆՄԱՀ
ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐ

Մահ ոչ իմացեալ՝ մահ է,
մահ իմացեալ՝ անմահութիւն է:
(ԵՂ.ԻՇԼԷՆ)

Ի ՆՊԱՍՏ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՀԱՆԴԵՐՁԱՐԱՆԻՆ
ՀԱՅ ՈՐԲՈՒԿՆԵՐՈՒ ԶԳԵՍՏԱԽՈՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ա. ԳԱՍԱՊԵԱՆ

1919

Ա. Ղեւոնդ խաչի ձեռքին կ'օրհնէ Փաշ վարդապետի սուրբ՝ զոր
կրմասուցանէ պատմի մը բարձի վրայ։

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ԴԻԻՑԱԶՆԵՐ ԿԱՐՄԻՐՆ ՎԱՐԴԱՆ ԵՒ ԻՐ ԱՆՄԱՀ ԶԻՆԱԿԻՑՆԵՐ

«Այսուհետեւ հնարիմ խօսակամութեամբն Աստուծոյ՝ գործել գործ այնպիսի, զոր ո՛չ միայն առաջի ձեռն Արեւաց, այլեւ ի կայսեր դրանն, եւ յայլ ազգս պատմեցէ համբարն այն մինչեւ ցլախեան»։

!!!
(ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ)

Հայոց Բիւսոնուքեան նախնական օրհանգստի. — Հայկական գրեւոր գիւսք. եւ անոր դերը հայ ազգային եւ կրօնական կեանքի տեսակետներէ մէջ

Ե. դարը Հայոց համար երկու պատմական մեծ զէպքերով նշանաւոր եւ տնտեսական եղած է։ Այդ երկու զէպքերէն առաջինն է Հայկական գրեւոր գիւսք, եւ երկրորդն է կրօնական մեծ պատերազմը. առաջինը տեղի ունեցած է Ե. դարու սկիզբները, եւ երկրորդը՝ նոյն դարու կէսին, այսինքն՝ 451 ին Աւարայրի դաշտին վրայ։

Հայկական գիրքու գիւսքը մեծապէս նպաստած է կրօնական դատին եւ մեծ պատերազմին, այնպէս որ առանց այս գիրքու գիւսքի գոցէ Հայերը երկար ընդգլխութեան կորով ցոյց չտային ընդդէմ Պարսիկներու այնքան խստութիւններուն եւ ստիպումներուն պարսկական կրօնքը ընդունելու համար։

Շատերու ծանօթ իրողութիւն մըն է որ Հայերը հեթանոս ազգերու մէջ քրիստոնէութիւնը ընդունողներուն առաջինը եղած են, երբ Արքայի օրով առաջին

Լուսաւորիչ Թագէսս և Բարթողիմէոս առաքեալները Հայաստան գալով քարոզած են քրիստոնէական կրօնքը, բայց Արգարէն ետքը նորէն կռապաշտութիւնը սկսած է շարունակուիլ: Ասիկա կը ցուցնէ թէ քրիստոնէութեան ոգին խորապէս արմատացած չէ, ասոր համար Թագէսս և Բարդղղիմէոս առաքեալներու ջանքերն ու քարոզութիւնները փայլուն և տեւական արդիւնք մ'ունեցած չեն, և թէպէտ մինչև Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնեայ հայեր պակաս չեն եղած Հայաստանի մէջ, բայց անոնք շատ քիչ էին, և սաստիկ հալածանքի և բռնութիւններու ենթակայ, այս պատճառաւ անոնք շատ գաղտնի կերպով կը կատարէին Աստուածային պաշտամունքը: Այս վիճակը տեւած է մինչև Գ. դարուն վերջը:

Գ. դարուն սկիզբը՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ եղած է պատճառ որ քրիստոնէութիւնը երկրորդ անգամ աւելի հաստատ և ընդհանուր կերպով տարածուի Հայաստանի մէջ, բայց դարձեալ խախտու էր Կրօնքին հիմը, քանի որ հասարակ ժողովուրդը կատարելապէս ըմբռնած չէր քրիստոնէական կրօնքին առաւելութիւնն ու բարձրութիւնը. մէկ խօսքով լաւ հասկցուած և համոզուած կրօնք մը չէր որ կը գաւանդէին այն ատենի Հայերը, քանի որ չունէին հայերէն Ս. Գիրք և Աւետարան, և եկեղեցիներու մէջ անգամ Ս. Գրոց ընթերցմունքը կը կատարուէր օտար լեզուներով. իսկ ինչ որ քարոզութեամբ կ'ուսուցուէր, շատ քիչ բան էր:

Ահա այս պատճառաւ և իր կրած գիտարութիւններուն համար էր որ Ս. Մեսրոպ հայերէն գրերու պէտքը զգաց, և խնդիր քրաւ Սահակ Կաթողիկոսին, որ արդէն մեծ հոգի մէջ էր տեսնելով Հայերուն երկու օտար իշխանութեանց՝ Յոյներուն և Պարսիկներուն ազդեցութեանց տակ տարուբերիլը, և առանց սեփական գրերու՝ մծաւոր ապագայի մէջ Ազգին կորսուելու կամ օտարներու հետ ձուլուելու վտանգը. և երկուքը միասին ջանացին ամէն զոհողութիւն ընելով յաջողցնել

գիրերու գիւտը: Երբ Մեսրոպեան տառերը գտնուեցան, Սահակ և Մեսրոպ իրենց աշակերտներուն հետ առաջին անգամ ձեռնարկեցին Ս. Գրոց թարգմանութեան, և անոր շատ մը ձեռագիր օրինակները տարածեցին ժողովուրդին մէջ: Ահա այդ ժամանակ էր որ Հայերը իրենց կրօնքին գերազանցօրէն բարձր ոգիին թափանցելով և Աւետարանի վեհ սկզբունքներուն ծանօթանալով սիրեցին զայն և ուժգին փարեցան անոր: Այլևս քրիստոնէական կրօնքը Հայուն համար իր հոգիին մասը կը կազմէր, այնպէս որ ո՛չ բռնութիւն, ո՛չ հալածանք կրնային բաժնիլ զինքը այդ կրօնէն, ինչպէս որ եղաւ ալ պարսկական հալածանքի և բռնութեան օրերուն մէջ: Եւ Սահակի ու Մեսրոպի՝ այդ երկու մեծ վարդապետներուն աշակերտ սրբազան հայրերն էին որ մեծ դեր կատարեցին կրօնական մեծ պատեհազմին մէջ:

Հայաստանի ներքին կացութիւնն ու վիճակը Ե. դարուն մէջ

Վարդանանց պատերազմին նկարագիրն ընելէ առաջ կ'ուզեմ նախապէս պատկերացնել Հայերուն այն ժամանակի քաղաքական գիրքն ու վիճակը:

Հայաստան արեւելեան մեծագոյն մասով Պարսից իշխանութեան տակ կը գտնուէր և անոնց հարկատու էր, իսկ արեւմտեան փոքր մասով Յոյներու իշխանութեան տակ կը գտնուէր և անոնց հարկատու էր: Արեւելեան մասին մէջ Հայերը գրեթէ միշտ իրենց հայ թագաւորները ունեցած են, որոնք կախում ունէին ընդհանրապէս Պարսից տրքունիքէն: Իսկ արեւմտեան մասը հազիւ քանի մը հայ թագաւորներ ունեցած է, յիտայ առանց թագաւորի մնալով Յոյն Գործակալներով կամ Կուսակալներով կը կառավարուէր:

Վարդանանց պատերազմի ժամանակ Հայաստանի երկու մասերն ալ զուրկ էին Արշակունի թագաւոր-

ներէ: Արշակունեաց վերջին թագաւորը Արտաշէս կամ Արտաշիր եղած է, որ կ'իշխէր Արեւելեան մասին մէջ, այն է Պարսկական Հայաստանի մէջ: Հայ նախա-րարները այս թագաւորին մոլի և անկարգ ըն-թացքներէն զգուած՝ ժողով մը կը գումարեն, և կ'ու-րոշեն Պարսից թագաւորին գիմել և Արտաշէսը թա-գաւորութենէն հանել տալով՝ անոր տեղ պարսիկ Մարդպան մը ուզել իրենց վրայ: Սահակ Կաթողիկոսն ալ կը կանչեն նոյն ժողովին, որպէս զի անոր ալ հա-ւանութիւնն առնեն, բայց Կաթողիկոսը կը հակառակի ցոյց տալով այդ ձեռնարկին ապագայ վնասակար հե-տեւանքները, և յորդոր կը կարգայ որ այդ կործանա-րար խորհուրդէն ետ կենան, բայց նախարարները չեն ուզեր համազուել, և իրենցմէ մէկը գրով մը Պարսից թագաւորին կը զրկեն, և թէ՛ Արտաշէսը, և թէ՛ Սահակ Կաթողիկոսը ամբաստանելով կը խնդրեն անոնց երկու-քին ալ պաշտօնանկութիւնը, և Մարդպանի մը ու նոր Կաթողիկոսի մը ընտրուիլը:

Պարսից թագաւորը Վառամ անմիջապէս կը կապարէ անոնց խնդիրքը, ինչ որ իր քաղաքացած բանն էր, և Արտաշէսի տեղ Վեհմիհրապուհ անունով պարսիկ Մարդպան մը կը զրկէ Հայաստան, իսկ Սահակի տեղ Սուրմակ անունով մէկը Կաթողիկոս կ'որոշէ: Ահա այս-պէս Հայերը ինքնին կամովին վերջ կուտան Արշակունե-աց թագաւորութեան, և կը հրաժարին իրենց ազ-գային իշխանութեան իրաւունքէն:

Կը տեսնուի թէ աննախատեսութիւնը, օտարասի-րութիւնը, նա՛ մանաւանդ ազգային արժանապատ-ուութեան մեծ պակասը, որ մեր նախարարներուն ա-մէնէն յոռի և պարսաւելի կողմին էին, ո՛րքան վնա-սակար եղած են Հայերուն:

Այս էր ահա Հայաստանի ներքին կացութիւնն ու վիճակը արեւելեան և արեւմտեան մասերուն մէջ:

Պարսից եկեղեցւոյ մը հապատակն ու ծրագիրը. — Պատե-րազմ Հոնաց ղեմ. — Միւրեմեմեմիլ և մագեմեմ քիւպրաճեմ. — Ո՞վ էր Միւրեմեմեմ

Պարսից պետութիւնը այն տառն Յունաց աշխար-հէն մինչև Հնդկաստան կը տարածուէր. հիւսիս-արե-ւելքէն սահման ունէր Կովկասը և Կասպից ծովը, իսկ հարաւէն Պարսկային ծոցը, Հռովմայեցիներուն նման ընդարձակածաւալ տէրութիւն մը:

Ստանեան թագաւորները Հայերուն քրիստոնեայ ըլլալը և Յոյներուն հետ ունեցած կրօնական եղբայ-րակցութիւնը և քաղաքական ու կրթական յարաբե-րութիւնները ապագայ մեծ փառնք մը կը համարէին Պարսից տէրութեան համար, խորհելով թէ՛ որ մը կրնան երկու ազգերը միանալով իրենց երկրին վրայ յարձակիլ. այս պատճառաւ յարմարագոյն ստիժը չէին ուզեր փախցնել Հայերը Պարսիկներու հետ մշտնջենա-պէս ձուլելու և կապելու համար, այս ալ կարելի էր Հայերու քաղաքական և կրօնական կեանքը բառնալով:

Վառամ Ե. արգէն յաջողած էր Պարսից քաղաքա-կանութեան կուսակից Հայ նախարարներուն օգնու-թեամբ տապալել Հայաստանի թագաւորութիւնը. կը մնար միայն Հայերու կրօնքն ալ ջնջել և անոր տեղ արեւի և կրակի պաշտամունքը հաստատել: Այս ալ Վառամի որդին Յազկերտ Բ. վճռեց ամէն գնով իրա-գործել. բայց կը վախճար որ Հայաստանի արեւմտեան և հիւսիսային զրաջի ազգերը մանաւանդ Յոյները Հայերուն կ'օգնեն, և արգելք կ'ըլլան իր մտադրու-թիւնը յաջողցնելու: Ուտի Յազկերտի առաջին գործը եղաւ Յունաց Միջագետքի երկիրներուն վրայ յարձա-կիլ, և մինչև Մծբին քաղաքը յառաջացաւ: Թէպէտ Բ. երկչոտ կայսրը առանց պատերազմելու փութաց գոհացում տալ Յազկերտի կնքելով անոր հետ 100 տարուան բարեկամութեան ամօթալի գաշինքը, որը սակայն 80 տարի տեւած է: Քրիստոնէական եղբայ-

րութեան դէմ՝ դաւաճանող այս անարդ գաշնադրութեամբ Հայաստան իր ճակատագրին կը թողուէր:

Յագիկերտ այս կողմէն ապահովուած՝ իր զէնքը դարձուց Քուշանաց դէմ, որոնք Կասպից ծովուն շուրջը կը գտնուէին:

Ան իր չար գիտաւորութիւնը ի գործ դնելու համար Հոնաց կամ Քուշանաց դէմ պատերազմը պատուակ համարելով՝ ամէն կողմ, Հայաստան, Վրաց և Աղուանից երկիրները հրաման կը ղրկէ որ զօրքերը զան ժողովուն, որպէս զի այս կերպով քրիստոնեայ ազգերուն զօրութիւնը իր ձեռքին մէջ ունենայ և տկարացնէ զանոնք: Միւս կողմէ գիւրութիւն ունենայ քաղցրութեամբ և պատիւներ ու պաշտօններ խոստանալով, նախարարներուն սիրտը շահելու, կամ հակառակ պարագային՝ խտտութիւն և սպառնալիք ի գործ դնելով զանոնք բռնի իր հրամանին հնազանդեցնելու, որպէս զի ժողովուրդը գիւրութեամբ նուաճէ և իր կամքին հպատակեցնէ:

442-449 եօթը տարի տեւող այս պատերազմներուն մասնակցած են Հայերը, Վրացիները և Աղուանները. այս երեք բարեկամ ազգերը առանց գիտնալու Յագիկերտի ծածուկ միտքը՝ հաւատարմութեամբ ծառայելով Պարսից բանակին՝ իրենց զինուորական պարտականութիւնը յօժարակամ կատարած են, բայց անոնք որ ուզած են պատերազմէն ետքը՝ ալլելու իրենց երկիրը դառնալ, արգելքի հանդիպած են, և արձակուած զինուորներուն տեղ միշտ նորեր բերուած են, և այս ու այն կողմ զրկուած՝ սահմանները պահպանելու համար: Անոնք որ բողբոջած են այս զինուորական խտտութեանց դէմ, խիստ տանջանքներու ենթարկուած և նոյն իսկ մահուամբ պատժուած են: Զարաշար տանջանքը նահատակուած են նաև անոնք որ քրիստոնէական կրօնքին դէմ Պարսից կողմէն եղած նախառնքին չգիմանալով՝ իրենց կրօնքը պաշտպանելու ելած են:

Յագիկերտ պատերազմը ստատկացուց՝ Քուշանաց դէմ զօրաւոր բանակ մը ղրկելով. անոնք չկրնալով գիմանալ փախուստ տուած են, որով Պարսիկները փառաւոր յաղթութիւն մը տարած են: Յագիկերտ ասկէ հպարտացած և քաջալերուած՝ բացարձակ հրամաններ տրձակելով յայտնի հալածանք հանած է բանակին մէջ գտնուող քրիստոնեայ զինուորներուն դէմ, և անոնց թաշակները պակսեցնելով անօթի ծարաւ թողած է, որպէս զի ստիպուին քրիստոնէական կրօնքը թողուլ և արեւը պաշտել. սակայն անոնք սիրով կը կրէին ամէն տանջանք և նեղութիւն, և արիւթեամբ կը համբերէին զիրար մխիթարելով և քաջալերելով:

Յագիկերտի հետապնդած նպատակը քաղաքական էր, բայց մեր պատմիչները ուրիշ պատճառներ ալ կրտան այս կրօնական հալածանքին և բռնութեան:

Եղիշէ կը գրէ թէ՝ Մոգերն էին որ Յագիկերտի թելադրեցին թէ իր յաղթութեան պատճառ եղող աստուածները փոխարէն կ'սպասեն որ բոլոր իր հպատակները զրադաշտական կրօնքին դարձնէ:

Իսկ Ղազար Փարպեցի կը գրէ թէ՝ Վասակ Մարգպանը իր աղջիկը ամուսնացուցած էր Վարազվադան Սիւնիին հետ, որ կ'ատէր իր կինը, և Վասակ այնքան զայրացած էր Վարազվադանի դէմ, որ միջոց կը փնտռէր իր փեսան սպաննելու իր աղջկան այս նախառնքին վրէժը լուծելու համար: Այս պատճառաւ Վարազվադան կը փախչի Պարսկաստան և կրօնքը կ'ուրանայ. յետոյ Միհրնէրսեհ հաղարապետին հետ մտերմանալով անոր խորհրդակիցը կ'ըլլայ, և կը թելադրէ անոր Պարսից հպատակ բոլոր քրիստոնէականները Մարգպանի կրօնքին դարձնել: Այս կերպով կ'ուզէր իր վրէժը լուծել: Բայց չէ կարելի ըսել թէ Վարազվադանի մը անձնական ոխը միայն բաւական եղած ըլլայ այսքան մեծ և ընդհանուր շարժում մը առաջ բերելու: Թերեւս Վարազվադան ինքը ուզած է պարագաներէն օգտուիլ իր նպատակին գիւրութեամբ հասնելու համար:

2. Սահակ Տէր Մովսէսեան ալ իր Քննական Պատմութեան մէջ կը յիշէ երեք նպատաւոր պարագաներ, որոնց մէջ Յազկերտ մընաւ է իր գլխաւոր ծրագիրը գործադրելու :

1. Յայնրը՝ Հայոց նիւոսկիցներն Յազկերտի առջև խոնարհած էին :

2. Քուշանները՝ Պահլաւ Արշակունիներուն ցեղակից և Հայոց համակիր՝ իր զօրաւոր բազկով սանձուած էին :

3. Հայաստանի մէջ զօրաւոր կուսակցութիւն մը կար հին կրօնքի, հին աւանդութիւններու յարած և պարսկական քաղաքականութեան կուսակից, որ պատրաստ էր աջակցելու իրեն թէ՛ խորհրդով և թէ՛ գործով :

Ամէն պարագայի մէջ սակայն Պարսից տէրութեան հազարապետ Միհրներսէսի մեծ դերը անուրանալի է :

Միհրներսէս արքայական ցեղէ, «աւագագոյն իշխան և խնամախօս տանուէր», շատ կը սիրուէր և կը մեծարուէր Պարսիկ ժողովուրդէն, և «խմանոց խմատուն» կ'անուանուէր, որովհետեւ իր ժամանակին ամէնէն ուսեալ անձերէն մէկն էր :

Միհրներսէս մեծ գիւնդագէտ և անուանի զօրավար մըն էր, ան Սասանեան պետութիւնը զօրեղապէս կազմակերպած էր և անոր քաղաքականութեան ղեկավարն էր, կարելի է ըսել թէ պարսիկներուն Պիլգմարքն էր, որ Յազկերտի աջ բազուկն եղաւ, և անոր ռազմատեսչ քաղաքականութեան աւելի մընաւ տուաւ : Ինքը Յազկերտի թագաւորութեան ամենահզօր և խիստ կրօնամոլ պաշտօնեան ըլլալով անոր կամքին տիրացած էր, և միապետին անունով տէրութիւնը կը կառավարէր իր ուղածին պէս : Պարսիկ Վարչապետը խորհուրդ տուաւ Յազկերտի պետութեան քրիստոնեայ ազգերը կրտկապաշտութեան դարձնելու. ան ըսաւ. «Վիհաւ փա՛ռ, գուք արգէն գիտէք թէ ի՞նչ պիտանի երկիր է Հայաստանը, բայց կայսեր իշխանութեան սահմանակից

է, և անոր հաւատքը կը պաշտէ : Եթէ Հայերը մեր հաւատքին դարձնէք, և Արեաց երկրին հետ սերտ կապէք, Վրացիներն ու Աղուանները մերն են ու մերը պիտի ըլլան» : Նոյնը կը հաստատեն մագերը և ամէն մեծամեծները :

Յայնի կալածանք. — Յազկերտի երովարտակիր. — Դեմուպուռի խոսուրխները. — Միհրներսէսի ցամախը

Յազկերտ տեսնելով որ հնարամտութեամբ ի գործ գրած ըսրը ջանքերը ապարդիւն կը մնան, Միհրներսէսի խորհրդով յայտնի հրովարտակ կը հանէ, և կը հրամայէ որ ամէն տեղ կրակն ու արեւը պաշտուին : Միհրնայն ատեն Միհրներսէս կը համոզէ Յազկերտը Հայաստան գրկել պարսիկ մը որպէս զի սուտ խոստումնեղով Հայ ժողովուրդին սիրաւը շահի և հրովարտակին գործադրութեանը ջանադիր ըլլայ. իսկ թագաւորական հրամաններուն հակառակողները խոտութեան ենթարկէ :

Յազկերտ իր հաւատարիմ ծառաներէն Դեմուպուհը կը զրկէ Հայաստան : Ան առաջին անգամ Հայերուն կը խոտանայ հարկերը և զինուորական ծառայութիւնները թեթեւցնել, եթէ հպատակէին թագաւորական հրովարտակին : Միհրնայն ատեն նորանոր խոտութիւններ ի գործ կը գնէր Հայերուն վրայ : Եղիշէ այսպէս կը նկարագրէ այդ խոտութիւնները .

1. Եկեղեցական ազատութիւնները և տրուած աւանձնաշնորհումները կը դադրեցնէր :

2. Միայնակեացներն ու վանականները և եկեղեցեցականները՝ որոնք մինչև այն ատեն տուրքէ ազատ էին, ուրիշներու հաւատարմութեամբ կը բռնադատէր :

3. Հայաստանի և Հայերուն վրայ դրուած հարկերուն սակը կը բարձրացնէր :

4. Գաղանի բանտարկութիւններով նախարարները իրարու դէմ կը հանէր, և իւրաքանչիւր ազգատոհմի մէջ երկպառակութիւն կը ցանէր :

5. Հագարապետութեան պաշտօնէն կը հանէ Վահան Ամատունին, զոր բոլոր ժողովուրդը իբրեւ հայր վերակացու ճանչցած էր, և անոր տեղ պարտիկ մը կը կարգէ:

6. Դատաւարական վերին իշխանութիւնը՝ որ կաթողիկոսութեան կը պատկանէր, անոր ձեռքէն կ'առնէ, և տեղը մագպետ մը իբր գերագոյն դատաւոր կը նշանակէ, որպէս զի եկեղեցւոյ փառքը նսեմանայ:

Յազկերտ երբ լմացաւ որ այս ամէն միջոցներն ալ անօգուտ կ'ըլլան Հայերը մագլա չափ իրենց կրօնքէն խախտելու, հրաման քրաւ մագերուն և մագպետներուն նամակ մը գրել Հայերուն: Այս նամակին մէջ կը բացատրէին պարսկական դէնին հիմերը՝ իբրեւ ճշմարիտ կրօն ներկայացնելով, և Հայոց կրօնքը կը պարտաւէին:

Նամակը որ Միհրնէրսէհի անունով գրուած էր, այսպէս վերջացած էր. «կամ՝ պէտք է պատասխանէք մի առ մի այս խօսքերուն, և կամ Պարսից դուռը գալով թագաւորին Մեծ Ատեանին ներկայանաք:»

Արաւստի ժողովը. — Հայերու նշանաւոր պատասխանը

Թագաւորական հրովարտակը, Միհրնէրսէհի նամակը և Գենշապուհի հրահանգները հայ ժողովուրդը և մանաւանդ եկեղեցական հայրերը տալին ու վրայ ըրին: Կաթողիկոսը և եպիսկոպոսներ ու նախարարներ սկսան մտածել, և Արտաշատի մէջ ժողով մը գումարեցին Կաթողիկոսին պաշտօնական հրաւերովը: Այս ժողովին ներկայ եղան 17 եպիսկոպոսներ և ուրիշ քահանաներ և վանականներ, նաեւ 18 նախարարներ, որոնց մէջ էին Վարդան Մամիկոնեան և Վասակ Սիւնի ալ:

Ժողովին առջև կարգացուեցան երկու գրութիւնները, թագաւորական հրովարտակը և Միհրնէրսէհի յորդորական նամակը: Հրովարտակին պատասխանեցին քաջ և համարձակ մերժումով մը: Հայերը, ինչպէս կը

վկայէ Փարպեցին, այդ պատասխանին մէջ կը յայտնեն թէ հպատակութիւնը իրենց պարտքն է, չէ թէ միայն վախի համար, այլ իրենց կրօնքին պատուէրն ըլլալուն համար, և պատրաստ են մինչև իսկ իրենց կեանքն ու արիւնը զոհելու. միայն կ'աւելցնեն թէ իրենց հոգիին վերաբերող գործին պէտք չէ որ խառնուի թագաւորը: Կը համարձակին նոյն իսկ գրել թէ Պարսից կրօնքը սուտ և ծիծաղելի է, իսկ իրենց կրօնքը աստուածային և ճշմարիտ է, և իրենց պատասխանը կը վերջացնեն ըսելով թէ՝ «արեւին, լուսնին, հովին և կրակին չենք ծառայեր, և ո՛չ ալ պաշտօն կը մատուցանենք»: Այսպէս եղած է բոլոր եկեղեցականներու և աշխարհականներու խորհուրդով թագաւորին գրուած պատասխանը:

Բայց Եղիշէի մէջ կայ ուրիշ երկար գրուած մը, որուն մէջ պարսկական կրօնքը հերքուած և քրիստոնէական կրօնքը ջատագովուած է: Կ'երեւի թէ եկեղեցականները նախապէս համաձայնած են նախարարներու հետ կրօնական բացատրութեան մէջ չմտնելու, բայց վերջը առանձին մնալով խօրհած են թէ պէտք չէ անպատասխանի թողուլ Միհրնէրսէհի նամակը, որ չըլլայ թէ լուծութիւնը պարտութիւն համարուի, կամ ինչպէս գիտել կուտայ Ազգապատումի հեղինակը, թերեւս ժողովուրդին մէջ ալ ցրուելու, և զայն լուսարանելու և քաջալերելու համար՝ Կաթողիկոսի և եպիսկոպոսներու անունով պատրաստած են կրօնական պատասխան մը Միհրնէրսէհի գրութեան դէմ:

Երկար կ'ըլլայ այդ նամակին ամփոփումը ընել, բայց կ'արժէ յիշել Հայոց պատասխանագրին սկիզբը յիշատակուած այն իրողութիւնը թէ՝ «Դ. դարուն սկիզբը, նշանաւոր մագ մը քրիստոնէութիւնը ընդունած ըլլալով Զրադաշտական կրօնքին բոլոր կէտերը հերքած է, և Պարսիկները խօսքով չկրնալով անոր յաղթել, քարկոծելով սպաննած են զայն»:

Ա՛լ աւելի յիշատակութեան արժանի է նամակին

վերջապահութիւնը. Մեր ամէն հարստութիւնն ու ստացուածքը քու ձեռքդ են, մեր մարմիններն ալ քու ձեռքդ են, ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես: Եթէ այս հաւատքին մէջ մեզ ազատ թողուս, ո՛չ երկրի վրայ ուրիշ տէր կը ձանձնանք, և ոչ ալ երկնքի մէջ ուրիշ Աստուած: Բայց եթէ այս մեծ վկայութենէն ետքը՝ դարձեալ ուրիշ բան հարցնես մեզի, ահաւասիկ պատրաստ ենք. մեր մարմինները քու ձեռքդ են, ինչ որ կ'ուզես, ըրէ՛ շուտով. քեզմէ սանջաւք եւ մեզմէ յանձնաւորքիւն. Բու սուրդ եւ անա մեր պարանոցը: Մենք աւելի լաւ չենք քան մեր նախահայրերը, որոնք այս հաւատքին համար զահեցին իրենց ստացուածքը, հարստութիւնը և անձերը: Ա՛լ մեզի բան մի՛ հարցնիր, որովհետեւ մեր հաւատքին ուխտը մարդու հետ չէ, այլ Աստուծոյ հետ անլուծելի կերպով, և հնար չէ զայն քանդել ու հեռանալ անկէ՝ ո՛չ յետոյ, ո՛չ յաւիտեան, և ոչ ալ յաւիտեանս յաւիտենից»:

Բոլոր ժողովուած բազմութիւնը մեծէն մինչեւ պղտիկ միաբան իրենց հաւանութիւնը յայտնեցին, և երգում ըրին կեանքով և մահով հաստատուն մնալ իրենց կրօնքին վրայ:

Յազկիւնի կառապանքը. — Գերագոյն տեան. — Հայ.

Վրացի եւ Աղուան նախարարներուն Պարս-

կաստե կանչուիլը. — Անոնց մեկնումը

Երբ այս պատասխանը Տիգրան հասաւ, և Յազկերտ կարգաց զայն, կատղեցաւ, բորբոքեցաւ: Անմիջապէս մոգպետը և մոգերու գլխաւորները, Միհրնիւն սե՛նը և տէրութեան Աւագանին ժողովի հրաւիրեց: Երբ կարգացուեցաւ Հայոց պատասխանը, ամէնքն ալ զարմացան անոնց այս աստիճան համարձակութեան և ճարտարախօսութեան վրայ:

Մոգպետը և հազարապետը Յազկերտի բարկութիւնն ու զայրոյթը գրգռելու համար կ'ըսէին որ Յու-

նաց կայսրը և Հոնաց թագաւորը քեզի կը հնազանդին, Հայը ո՞վ կ'ըլլայ որ քու հրամանդ անարգէ: Հրամայէ՛, և ինչ որ ըսես, իսկոյն պիտի կատարուի: Բայց կ'ըսէին նաեւ որ եթէ Հայերը տեղէ մը օգնութեան յոյս չունենային, այսպիսի ընդգլխութիւն մը չէին կրնար ցոյց տալ:

Եւ ահա արքայն Յազկերտ բաւական կը համարի խիստ հրամանագրով մը իրեն կանչել յախանէ անուանէ ձանչցած 10 նախարարները, որպէս զի անոնց ձեռքով գործը յաջողցնէ. այս նախարարներն էին.

1. Վասակ Սիւնի
2. Ներշապուհ Արծրունի
3. Արտակ Ռշտունի
4. Գաղիշոյ Խորխոսունի
5. Վարդան Մամիկոնեան
6. Արտակ Մոկացի
7. Մանէճ Ապահունի
8. Վահան Ամատունի
9. Գիւտ Վահեւունի
10. Շմուսն Անձեւացի

Ասոնք ամէնքն ալ Արտաշատի ժողովին ներկայ եղած և երգում տուած էին հաւատարիմ մնալու իրենց ուխտին մէջ:

Միւլենոյն կոչնագիրները ուղղուած էին նաեւ Վրացի և Աղուան նախարարներէն գլխաւորներուն, որովհետեւ այս երկու ազգերուն ալ նոյն հրամանները և հրովարտակները զրկուած էին, և անոնք ալ Հայերուն նման մերժողական պատասխաններ տուած էին:

Ուստի երեք ազգերը անմիջապէս պատգամաւորութիւններ զրկելով՝ իրարու հետ խորհրդակցութեամբ և համամտութեամբ կ'որոշէին և աւելի լաւ կը համարէին երթալ:

Երբ երթալու սրտումը սրուեցաւ, տառը նախաւորները Վաղարշապատի մէջ նախապէս Յովսէփ Կա-

Թողիկոսին օրհնութիւնը տուին, և Աւետարանի վրայ իրենց երգումը կատարեցին, և մեկնեցաւ իւրաքանչիւրը իւր տեղէն ճամբայ ելլելով:

Յագիկերթի նախարարներուն բռնած ընդունելութիւնը. —

Անոր սպառնական վեճիւր. — Վարդանի պաշտպանողականը. — Նախարարներուն բանտարկութիւնը, առ երես ուսացութիւնը եւ մոգերուն ընկերակցութեամբ Հայաստան վերադարձը

Երբ Պարսկաստան հասան, ընդունելութեան համար սովորական պատիւները չեղան իրենց: 451ի Զատեկական Աւագ Շարաթ օրը Յագիկերթի ներկայացան. կարծես գիտամոր այդ օրը սրտշուած էր քրիստոնեաներուն աօնը անարգելու համար:

Յագիկերթ կատարած փրփրած՝ այսպէս վճիռ արձակեց. «Եթէ վաղը առաւօտ արեւը ծագելուն պէս ինձի հետ անոր երկրպագութիւն չընէք, ամէն տեսակ նեղութիւն և տանջանքներ կուտամ ձեզի, մինչև որ բռնի իմ հրամանս կատարել տամ»:

Վարդան Մամիկոնեան ամէնուն կողմէ պատասխանելով կ'ըսէ թէ՝ «Իրենք երբեք թերացած չեն հպատակութեան բոլոր պարտականութիւններուն մէջ, թէ՛ խաղաղութեան և թէ պատերազմի ժամանակ, այլ միշտ հաւատարմութեամբ ծառայած են իրեն. բայց կրօնական խնդիրը խղճի խնդիր ըլլալով՝ պէտք չէ որ այդ մասին բռնութիւն գործադրուի իրենց վրայ»:

Յագիկերթ նորէն և նորէն իր հրամանները կրկնելով սպառնացաւ զիրենք աքսորել հեռաւոր տեղեր, իրենց ընտանիքները ցրուել, և իրենց երկիրը, տունն ու տեղը քանդել և աւերակ դարձնել:

Ասոր վրայ նախարարները քանի մ'օր միջոց ուղեցին խորհելու և իրենց պատասխանը տալու. և ասիկա շնորհուեցաւ իրենց:

Երեք ազգերու նախարարները սկսան շարունակ խորհրդակցութիւններ կատարել. իրենց անձերը չէին մտածեր այնքան, որքան կը մտածէին թէ Յագիկերթ կրնար իր սպառնալիքը գործադրել, զիրենք աքսորել և իրենց անպաշտպան երկիրը բռնի կրակապաշտ ընել, և կամ Հայերը կոտորել և ընաշինջ ընել, այս կերպով իրենք պատճառ եղած պիտի ըլլային իրենց երկրին աւերման և կործանման:

Վերջապէս մեծամասնութեան միտքը այն էր որ ո՛ր և է կերպով ազատին այս որոգայթէն, և նոյն իսկ թագաւորին հրամանը կատարեն առժամանակեայ, մինչև որ ազատ արձակուին և իրենց երկիրը դառնան. այն առին միայն կարող պիտի ըլլան թէ՛ իրենց հայրենիքը պաշտպանել և թէ ուրացութեանէ ազատիլ:

Վարդան միայն չէր ուզեր այդ ստորնութիւնը ընդունիլ, և կը հակառակէր բոլորովին ւրացութեան: Հոս ի հանդէս կուգայ Վարդանի զօրաւոր և վեհ նկարագիրը:

Նախարարներու խնդրանքով Արտակ Մոկացին և Աշուշ Վրացին յանձն առին համոզել զինքը: Առաջինը Վարդանի սիրելի և սրտակից մտերիմն էր, իսկ երկրորդը՝ Վարդանի Հմայեակ եղբորը քենեկալը, խելացի մարդ մը:

Այդ միջոցին թագաւորին խորհրդականներէն մէկը՝ որ կը ցուէր նախարարներուն վրայ և սրտանց կը սիրէր քրիստոնեաները, թերեւ ինքն ալ ծածուկ քրիստոնեայ էր, խորհուրդ կուտար իրենց՝ կեղծ ուրացութեամբ մը ազատիլ այս նեղութեանէ: Միւս կողմէն նախարարներն ալ երգմամբ Վարդանի ստորադրութիւն կուտային որ իրենց երկիրը դառնալէ ետքը իր հրահանգին պիտի հետեւին:

Եւ ահա ամէնքով կը յայտնեն թագաւորին թէ պատրաստ են իր հրամանը կատարելու:

Յագիկերթ և իր արքունիքը մեծ ուրախութեամբ

կ'ընդունին նախարարաց այս որոշումը, և անմիջապէս իւրաքանչիւրին պէտք եղած արքայազնի պատիւներն ու պարգեւները կը արուին:

Յազկերտ շուտով 700 մագեր պատրաստել կուտայ և Մոզպետի մը կը յանձնէ, գունդ մըն ալ զօրք կուտայ անոնց, որպէս զի Հայաստան երթան, եկեղեցիները կործանեն և անոնց տեղ կրակատուններ կանգնեն, և ժողովուրդին սարկեցնեն Պարսից կրօնքին կարգերն ու կանոնները:

Նախարարները երբ Յազկերտի քովէն կը բաժնուէին, Վարդան սա երկդիմի խօսքը ուղղած է Յազկերտի:

«Այսուհետեւ հնարիմ օգնականութեամբն Ասուծոյ գործել գործ այնպիսի, զոր ոչ միայն առաջի Ձեր Արեւաց, այլ եւ ի կայսեր դրանց, եւ յայլ ազգս պատմեացի համբաւն այն մինչեւ ցյալիսեան»:

Նախարարները մեծ պատիւներով և փառքերով կը մեկնին մագերուն և Պարսիկ զօրքին հետ, միայն Վատակի երկու որդիները և Վրաց Աշուղա բղեչելը իրեւ պատանդ վար կը գրուին:

Ուրացուքեան գոյժը Հայաստանի մէջ. — Յեղափոխու-

քեան դրօշին պարգուիլը. — Մահակեղիճ սեասաւն

Անգղի մէջ. — Մոզպետի առաջին փորձին

անաջողութիւնը. — Յուսալուում. —

Վասակի նենգութիւնը

Այս ուրացութեան դէպքը կայծակի արագութեամբ կը լսուի Հայաստան: Եկեղեցականները հեծեալ գետպան մը կը հասցնեն ցաւալի լուրը տալու համար:

Յովսէփ Կաթողիկոս և Ղեւոնդ Երէց սաքի կը կանգնին, բոլոր ժողովուրդը կը ցնցուի: Քահանաներ, եպիսկոպոսներ իրար կ'անցնին, ժողովուրդը կը համագին և կը յորդորեն ամէն տեղ գիմարել: Կրօնքի և Ազգութեան դրօշակը կը պարզուի. անոր տակ կ'ուխ-

տեն և կ'որոշեն այր, կին, ծեր և տղայ զէնք առնել, և չինայել ո՛չ բարեկամի և ո՛չ ազգականի, ո՛չ ամուսինի և ո՛չ եղբոր, այլ կուռիլ ուրացողներուն և Պարսիկներուն դէմ:

Ժողովուրդային այս շարժման պարագլուխն էր Ղեւոնդ Երէց, պատկառելի ծերունին, որ ապստամբութեան դրօշը պարզած Հայ ամբսը կը գրգռէր մագերուն դէմ:

Պարսից զօրքը մագերուն և նախարարներուն հետ եկաւ Մոզկիտան գաւառի Անգղ գիւղը բանակեցաւ: Հոս պարզուած սրտայոյզ տեսարանը աննկարագրելի էր. ժողովուրդը կը խռնուէր ուրացեալները դիտելու: Նոյն իսկ նախարարներու ազգականներն ու բարեկամները եկած էին տեսնելու. անոնցմէ ոմանք կը յանդիմանէին զիրենք իրենց այս ամօթալի ուրացութեանը համար: Նախարարներու կիներն ալ եկած էին իրենց գաւառներով, կուլային, կ'ողբային, անէծք կը կարգային իրենց ամուսիններուն. պղախները կը փախչէին իրենց հայրերուն քովէն և իրենց մայրերուն ետին կը պահուէին: Երբ իրենց հայրերը կ'ուզէին գրկել և համբուրել զիրենք, անոնք իրենց հայրերուն երեսներն անգամ տեսնել չէին ուզեր: Կարծելով թէ՛ անոնք կրօնքին փոխելով կերպարանափոխ ալ եղած են:

Պարսից գունդը և մագերն ու մագպետը հոն սպասեցին 25 օրի չափ, բայց պէտք չէ կարծել թէ՛ կեղծուրաց նախարարներն ալ այդքան օր հոն մնացին. անոնք անշուշտ բաժնուեցան և իրենց տեղերը գացին:

Կիրակի օր մը, Մոզպետը և մագերը փորձեցին յարձակում մը գործել Անգղի եկեղեցիին վրայ և քանդել զայն: Ղեւոնդ Երէց հոն էր իր օգնականներով և հետեւորդներով և կը պատարագէր այն օրը. հազիւ թէ մագերը իրենց մագպետին առաջնորդութեամբ Անգղի եկեղեցիին մօտ հասած էին, Հայերը իրենց քաջ առաջնորդին և անձնուէր եկեղեցականներուն օրինակէն

խրախուսուած՝ միահամուռ յարձակում գործեցին անոնց վրայ, փայտերով, քարերով անոնց գլուխները պատռեցին, և արիւնջուայ, լեղապատառ փախցուցին:

Մոգպետը հազիւ կրցաւ մահէն ինքզինքը ազատել և իր տեղը ապաւինել: Այս առաջին փորձն էր Հայոց ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ, զոր իր աչքովը տեսաւ ան և համոզուեցաւ թէ՝ անկարելի էր բռնութեամբ Հայերը հպատակեցնել Պարսից կրօնքին: Ուստի կանչեց Վասակը իրեն քով և ըստւ. «Թագաւորին պիտի գրեմ որ ետ կենայ իր դիտաւորութենէն, որովհետեւ եթէ իրենք աստուածներն ալ մեզի օգնութեան գան, անհնար է մագութեան օրէնքները հաստատել Հայոց մէջ: անգէն մարդիկ որ այսպէս դիմադրութիւն ըրին, եթէ զինուորներն ալ իրենց հետ միաբանեցնեն, ո՞վ կրնայ անոնց դէմ կենալ: Ես լսած եմ որ ժամանակին Շապուհ մեծ թագաւորն ալ քրիստոնեաները իրենց կրօնքէն դարձնելու աշխատած է մեծամեծ խստութիւններ ի գործ դնելով, բայց չէ յաջողած, և հալածանքը դադարեցնելով կրօնքի ազատութիւն շնորհած է: Հիմա ալ նոյնպէս կը տեսնեմ որ անհնար է այս գործը յաջողցնել:»

Սակայն Վասակ Մոգպետը հանդարտեցուց և քաջաւերելով յայտուեալ անոր: Անմիջապէս Սիւնեաց և Աղուանից երկիրներէն մաս մը օգնական Պարսիկ զօրք բերել տուաւ, և մոգերը ցրուեց Հայաստանի ամէն կողմերը. անոնք սկսան բռնի կրակապաշտութիւնը հաստատել:

Մոգերը կառուածք. — Ուխտապահ նախարարներուն միաբանութիւնը. — Հայերու դիմումը Յունաց կայսեր օգնութիւն հայցելու համար. — Վարդանի դէպի յունական Հայաստան ուղեւորութիւնը. — Վասակի ջանքերով վերագործը

Հայերը այս եղածները տեսնելով շատ տեղեր յարձակեցան մոգերուն վրայ, մէկ մասը ջարդեցին և մնացածները փախցուցին. յետոյ դիմեցին կեղծուրաց նախարարներուն և ըսին. «Եթէ դուք ալ համամիտ էք մոգերու ըրածներուն, նախ մեզ մեռցուցէք, և յետոյ թոյլ տուէք որ կրակապաշտութիւնը հաստատուի:»

Նախարարները արդէն յայտնած էին թէ իրենց ուրացութիւնը կեղծ էր, բայց հրապարակաւ չէին պարզեր իրենց միտքը: Նոյն խօսքով Վարդան տառնին ժամերգութիւնները միայն կը կատարէր, և կ'զգուշանար Հայերու հետ եկեղեցի երթալէ:

Վասակ ալ ինքզինքը քրիստոնեայ ցոյց կուտար, բայց իր երկգլխի ընթացքը զինքը կոտորածելի ըրած էր: Վասակ իր նենգութիւնները գործադրելու համար, ինչպէս գրած է Եղիշէ, «ի ձեռն էաւ զսատանայ իբրեւ զվահան և ագաւ զնա իբրեւ զրահ, և եղև իբրև զինուոր կատարեալ կամաց նորա»:

Կաթողիկոսը, Վարդան և ուրիշ նախարարներ Վասակն ալ իրենց հետ ունենալով նամակով մը դիւպան կը զրկեն Բիւզանդիոն Յունաց թէոդոս Բ. կայսեր՝ օգնութիւն խնդրելու համար:

Նամակին պատճենը

Յովսէփ կալիսկոպոս՝ բազմաթիւ կալիսկոպոսակիցներու և Հայոց զօրքին հետ միասին, Վասակ Մարզպան, Ներշապուհ Ռմբոսեպն և Վարդան սպարապետ իր բոլոր մեծամեծ նախարարներուն հետ՝ շատ ու շատ

ողջոյն կը մատուցանեն քեզի մեծանուն թէպէտ կայսերդ և քու բոլոր զօրքիդ, որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ կ'իշխէր ծովու և ցամաքի վրայ, և չկայ այս երկրաւորներէն մէկը որ կարող ըլլայ ընդգիմանալ ձեր ազատ տէրութեանը:

Ինչպէս գիտենք ձեր առաքինի նախնիքներու անսուտ յիշատակարաններէն՝ անոնք նուաճելով անցան տիրեցին Ասիայի երկիրներուն, Սիրայի սահմաններէն մինչև Գադերովնի կողմերը, և մէկը չեղաւ որ ապրտամբի և անոնց ձեռքին տակէն ելէ:

Եւ այնչափ լայնատարած իշխանութեան մէջ՝ Հայոց աշխարհը մեծ և սիրելի կալուած կ'անուանէին:

Ուստի ձեր առաջնական սէրը յիշելով մեր նախնի Տրդատիւսն ալ՝ որ մանկութեան ժամանակ իր հայրն սպաննող մարդասպան հօրեղբայրներու ձեռքէն փախցուած և Յունաց երկիրը բերուած էր, այդ տեղ ապրեցաւ ու բարձրացաւ. ձեր օգնութեամբ թագաւորեց և տիրեց իր հայրենի աշխարհին, ինչպէս նաև քրիստոնէական հաւատքն ընդունելով՝ լուսաւորեց այս հիւսիսային խաւար կողմերը. ահա այս հաւատքը կ'ուզեն հիմայ խլել մեզմէ արեւելքի խաւարասէր որդիները:

Եւ մենք ձեր քաջութեան վրայ յոյս դնելով՝ շատ բաներու մէջ անոր հրամանին ընդգիմացանք, բայց շատ աւելին կայ, որուն ասկէ վերջ գիմագրելու պատրաստուած ենք: Նախապատիւ համարեցինք աստուածալաշտութեամբ մեռնիլ՝ քան ուրացութեամբ ապրիլ. եթէ դուք ալ մեզի օգնէք, կրկին կեանք կ'ունենանք, և ո՛չ իսկ մէկ անգամ մահ: Բայց եթէ քիչ մըն ալ դանդաղիք, գուցէ ուրիշ շատ երկիրներ ալ այս կրակով այրուին:

Թէպէտ կայսրը այս նամակը ընդունելով կ'ուզէ օգնել, բայց իր յանկարծական մահը արգելք կ'ըլլայ:

Հայերը իրենց օգնութեան յոյսը կտրած՝ կ'ապաւինին Աստուծոյ և իրենց բազուկներուն:

Վարդան՝ որ Ազգին հաւաքական հոգին կը կրէր, կը յուսար բոլոր նախարարները միաբանեցնել, ընդ որս և Վասակը, և զօրաւոր բանակ մը կազմելով ծառանալ Պարսից ղէմ, սակայն ինչպէս կը գրէ Փարպեցին, իր ուրացութեան անարժան գործէն և իր ընտանիքին ցոյց տուած խորշանքէն ազգուած՝ և ինչպէս կը թուի, նախարարներէն ոմանց, գլխաւորաբար Վասակի բռնած երկգլխի ընթացքէն զոգուած և յուսաբեկ եղած թէ ընդգիմութիւնը չպիտի իրականանայ, լաւագոյն կը համարի ընտանիքով Յունաց մասը անցնիլ: Իրեն համախօհ կը գտնուի նաև Հմայեակ եղբայրը: Ուստի երկուքը միասին իրենց ազգատոհմը առնելով կը մեկնին:

Վասակ զգալով որ այս մեկնումը իրեն համար կ'ըլլայ, և ուրիշ նախարարներ ալ մտադրած են մեկնիլ երկրէն, և վախճալով որ գուցէ ինք չկրնայ ի գլուխ հանել իր գործը և թագաւորել Հայոց վրայ, եթէ այս գաղթը ընդհանուր լըում յառաջ բերէ Հայերուն մէջ, որոնք վարժուած էին Մամիկոնեանները իրենց բանակին գլուխը տեսնելու, վասն զի միշտ Մամիկոնեան վաստակաւոր ու հայրենասէր ցեղն էր որ Հայ բանակը կ'առաջնորդէր նշանաւոր պատերազմի մը, անմիջապէս եպիսկոպոսներէն և նախարարներէն գլխաւորները իրենքով հրաւիրելով Աւետարանի վրայ իր հաւատարմութեան երդումը կ'ընէ, և անոր վրայ կնիքն ալ դարնելով՝ իր ձեռագիր նամակովը Վարդանի կը ղրկէ՝ Ղեւոնդ Երէցին և անոր ընկերացող յոտուկ պատգամաւորութեան մը ձեռքով:

Վարդան Վասակի գրէն և երդումէն աւելի՝ Ղեւոնդի և միւս պատգամաւորներուն խօսքերուն վստահելով ետ կը կենայ իր մտադրութենէն:

կրակափռուցներ հայաստանի մէջ. — Վարդանի նկարագիրը.
— Վասակի քաղաքականութիւնը. — Մ. Փորթալզադեանի,
Օրմանեան Սրբազանի եւ Տէր Մովսէս-
եանի բնական տեսութիւնները

Հայաստանի մէջ արդէն մագերը շատ տեղ կրակա-
տուններ կանգնած և կրակի ու արեւի պաշտամունքը
սկսած էին: Հայերը ստիպուած էին կռնակներով փայտ
կրել կրակատուններուն համար: Այս պատճառաւ ժո-
ղովուրդին մէջ մեծ խռովութիւն կար:

Վարդան, իբրեւ նոր Մակարէ վճռեց ուժգին դի-
մագրութեան մը գլուխն անցնիլ, բայց նախ պէտք
կը տեսնէր կեղծիքի դիմակը վար առնել և յայտնա-
պէս իր դիրքը որոշել, որովհետեւ անորոշ քաղաքակա-
նութիւնը փաստակար կ'ըլլար Հայերուն:

Վասակի դիրքը սակայն շատ փափուկ էր, անոր
համար Մկրտիչ Փորթալզադէ ըսած է թէ՝ «Պահ մը ձեռ-
քերնիս բռնենք այն քարը զոր կ'ուզենք նետել անոր
գերեզմանին վրայ»: Ան ստիպուած էր բոլորովին ա-
նորոշ քաղաքականութեան մը հետեւիլ, որովհետեւ չէր
ուզեր Ազգէն բաժնուիլ և անոր ատելի ըլլալ. միւս
կողմէն Պարսից քաղաքականութեան յարեւել շատ
պատճառներ ունէր:

1. Կը վախճար սր իր մարգպանութիւնը կը կոր-
սնցնէ:

2. Կը հազար իր երկու որդիներուն համար, որոնք
իբրեւ պատանդ կը մնային Պարսից դուռը, և միշտ
վտանգի մէջ էին:

3. Ուխտապահները աւելի յունական քաղաքակա-
նութեան յարած էին, իսկ ինք կը կործնէր թէ Ազգը
այդ քաղաքականութեամբ աւելի դիւրաւ կրնար ձուլ-
ուիլ յունականութեան մէջ, մինչդեռ պարսկական հո-
վանաւորութեան տակ աւելի լաւ կրնար պաշտպանուիլ:

4. Ինքը անձնապէս թունդ քրիստոնեայ մը չէր:

5. Պարսից իշխանութիւնը մեծազօր և տիրապե-
տող ըլլալով միշտ կախում պիտի ունենար անկէ,
որովհետեւ իր երկիրը անոր մօտ և սահմանակից էր:

6. Մանկութիւնը Պարսից դուռը անցուցած էր,
և անոր ազդեցութեան տակ մեծցած և կրթուած էր:

7. Իրեն եղած խոտման համաձայն յոյս ունէր
թէ Հայոց վրայ թագաւոր պիտի ըլլաք, և ինք կը
ցանկար ասոր ո՛չ թէ Հայերուն անկախութեան բաղ-
ձաքող ըլլալուն՝ այլ իր փառասիրութիւնը գոհացնելու
համար:

8. Իր փեսային խնդիրը կար, Վարազվտղանին՝
որ ինչպէս պատմուած է, իր կնոջը պատճառաւ Պարս-
կաստան փախչելով Միհրներսէսի հետ մտերմացած էր,
և յոյս ունէր անոր ջնսդիւ վասակի ձեռքէն Սիւնեաց
իշխանութիւնը խլելու:

Մի այլ Փաշա Փորթալզադէ իր եղբիւն Քննադա-
տութեան գրքին մէջ այսպէս կը խօսի.

«Սահակի և Միսրոպի աշակերտները՝ որ այնքան
տարիներ Արեւմտեան քաղաքականութեան և գրակա-
նութեան հմուտ եղած էին, եկեղեցական բարձրագոյն
պաշտօններու հասած ըլլալով՝ անվերջ ուժգնութեամբ
մը կը մաքառէին պարսկական բարուց և ազդեցու-
թեան դէմ, և Ազգը բոլորովին դէպի յունական բար-
քերը և կրթութիւն կը մղէին:

«Հին դրութիւնը պահել ուղիղ նախարարները ուշ
կամ կանուխ պիտի փախցնէին իրենց հպատակները
(Արեւելեան հին քաղաքակրթութեան հետամուտ եղող-
ները անշուշտ), անոր համար կը ջանային հաճոյանալ
Սասանեան ազգին, որուն Հայաստանի մէջ բռնած քա-
ղաքականութիւնը աւելի նպաստաւոր էր իրենց հո-
մար: Նոյն իսկ Հայաստանի օտարազգի Մարզպանով
կառավարուիլը շատ աւելի նպաստաւոր էր նոր վիճա-
կէն դժգոհ եղող նախարարներուն, և վերջերը մարդ .

պանութեան վասակի տրուելովը կրնային յուսալ իրենց փախաքած նախկին դրութիւնը երկարաձգելը :

Վասակ իր գործունէութեամբն ու խորագլխութեամբը կրնար շատ օգտակար ըլլալ վարդանի, բայց որովհետեւ վարդան եկեղեցականներուն պատուարն ու գործիքն էր, վասակ եթէ անոր աջակից ըլլար, իր ոխերիմ թշնամիներուն՝ այն է եկեղեցականներուն համար աշխատած պիտի ըլլար, և ինքն ալ պարզ նախարարներու կարգը պիտի իջնէր, մինչ հիմայ մարգարանութեամբ անոնց մէջ ամէնէն բարձր էր : Իսկ եթէ վարդան նոյն իսկ վասակի հետ դաշնակցութեամբ չկարենալ Պարսիկները վանել, ինչ որ շատ հնարաւոր էր, այն տառն վասակ պիտի կորսնցնէր ո՛չ միայն մարգարանութիւնը, այլ նաեւ Սիւնեաց տէրութիւնը, որովհետեւ իր փեսան վարազվազան՝ որ կնոջը հետ ունեցած ատելութեան պատճառաւ Պարսկաստան փախած և կրօնքը ուրացած էր, անհամբեր կ'սպասէր Սիւնեաց տէրութիւնը ձեռք ձգելու, որ իրեն խոտաացուած էր ի վարձ ուրացութեան :

Ահա ասոր համար վասակ Հայրենիքին և Ազգին կորուստը ընտրեց, չուզելով անոնց համար զոհել իր անձնական ոխն ու ատելութիւնը :

Իսկ Ազգապատումի հեղինակը այսպէս կը քննադատէ վասակը. «Յունասէր քաղաքականութեան պաշտպան պիտի չկանգնիմ, բայց անկեղծ ու համարձակ պարսկասէր քաղաքականութիւն մը վասակի համար գովեստի և արգիւնքի փոստ մը եղած կ'ըլլար, եթէ կրօնական ազատութեան մէջ ցուցնէր Պարսից արքունեաց օգուտը» :

Տէր Մովսէսեան ալ իր Քննականին մէջ այսպէս կը դատէ վասակը :

Վասակ երկրին վարչական և դրամական ոյժերը իր ձեռքին մէջ կեդրոնացնելով կաշառեց Պարսիկներու թշնամի զօրավարները, անոնց ձեռնառութեամբ՝ Հա-

յաստանի անկախութեան գրօշը պարզելու և հայկական թագը Սիւնեաց տան փախանցելու համար : Նա գիտէր թէ Հայ աւագանին և ժողովուրդը հայրենիքի ազատութեան ծարաւի՝ պատրաստ էին Սասունեան լուծը թօթափելու, և մինչև իրենց արեան վերջին կաթիլը թափելու :

Եթէ վասակ իր տաղանդը վարդանի քաջութեան միացնէր, հայկական անկախութիւնը յաջողութեամբ կը պսակուէր : Վարդան ազգմտկան գործերու մէջ փորձառու ու անվեհեր ապետ մ'էր, առիւծի սիրտ, կայծակի արագութիւն և սպարապետի մը մագնիսացնող հմայքն ունէր, որ զինքը բանակին պաշտելի կ'ընէին :

Եթէ վասակ ազգասիրութենէ ներշնչուէր և ո՛չ թէ անձնական փառասիրութենէ, եթէ ամէն միջոց անխախտ ի գործ չդնէր ի վնաս Հայ ժողովուրդի, և եթէ իր անձնական արժանիքի մասին ծայրայեղ ըմբռնումներ ունեցած չըլլար, և եթէ Հայոց հին կռապաշտութեան նկատմամբ ցոյց տուած իր համակրութեամբ՝ չանջատէր ինքզինք այն քրիստոնեայ ժողովուրդէն՝ որուն գլուխն ու ղեկավարը կ'ուզէր ըլլալ, ինք ամէն կերպով արժանի էր այդ թագին :

Գաղտնի խորհրդածոյով վարդանի եւ ուխտապահներու միջեւ. — վասակի նենգութիւնը

Վարդան՝ որ միտքը գրած էր նախապէս հրաժարիլ տարտամ քաղաքականութենէն, կաթողիկոսը, եպիսկոպոսները, նշանաւոր երէցները և մեծ նախարարները Շահապիվանի մէջ ժողովի հրաւիրեց և բաւ. «Մինչև ե՞րբ այսպէս պիտի ծածկենք ճշմարտութիւնը, և խաւարի մէջ մնանք, այս կերպով պիտի կորսուինք, ժամանակ է լուսոյ սրբիներ կոչուելու» : Ասոր վրայ բոլոր ներկաները միաբերան որոշեցին երգմամբ յայտարարել թէ՛ «Քրիստոնեայ են և քրիստոնեայ կը

մեան, կրակապաշտ գեներ կը մերժեն և թագաւորական հրովարտակը չեն ընդունիր: Եւ կը կրկնէին. «Քաջութեամբ միայն մեռցուք, և զանուն և զօգիւս եւթ ժառանգեցուք»:

Այս ժողովը վատակէն գաղանի եղած էր, որպէս զի ուխտապահներուն ընելիքները և անոնց ծրագիրը չգիտնայ: Նախարարներէն մէկը, Զանդազան անունով փութաց վատակին լուր տանիլ, բայց երբոր ձեռք ընկաւ, իբրեւ մատնիչ քարկոծմամբ սպաննուեցաւ:

Վարդան անմիջապէս ուխտապահները գունդերու բաժնեց և Հայաստանի սահմանները զրկեց պահպանութեան համար, և ինք իր գունդով Ծաղկոտան գաւառը գնաց և Անդղ գիւղը բանակեցաւ, Պարսկաստանէն գալիք գունդերուն ճամբան կտրելու համար:

Պարսկական Հայաստանի ամէն կողմերը նոր ուղեւորութիւն մը կար, այս ուղեւորութեան հրահրիչներն էին եպիսկոպոսներն ու երէցները, ամէնքն ալ Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներ, որոնց գլուխն էր Յովսէփ Կաթողիկոս:

Բայց պէտք էր վատակի դիրքն ալ որոշել և անոր կարծիքն ալ առնել, ասոր համար եպիսկոպոսներ և քահանաներ վարդանի հետ գնացին Մարզպանին քով: Վատակ նորէն երգմամբ իր յայտարարութիւնը հաստատեց, և անոնց հետ համաձայն և համամիտ գտնուեցաւ:

Պարսկական յարձակում Աղուանից վրայ. — Վարդանի օգնութեան փութալը. — Փառաւոր յաղթանակը եւ Հոնաց եւս կեցած դաժնիքը. — Վատակի ուխտանեցուքիւնը, գործած չարիքները, փախուսքը

Այս միջոցին Աղուաններէն գոյժ հասաւ թէ Միհրանեսի հրամանով իրենց վրայ զօրաւոր Պարսիկ գունդ մը եկած է: Վատակ յորդորեց վարդանը Աղուանից օգ-

նութեան երթալ, և ինք իր վրայ առաւ Հայաստանի պաշտպանութեան հոգը: Վարդան չմերժեց առաջարկը, միայն պահանջեց որ Յոյներէն օգնութիւն խնդրելու համար նոր պատգամաւորներ զրկուին և պաշտօնագիրներ գրուին:

Վատակ յանձն առաւ այդ պայմանը կատարել, և Յոյներուն զրկուելիք գիրերը ինքն ալ կնքեց: Այդ գիրերը ուղղուած էին թէպէտ յայտնի Մարկիանոս կայսեր, Անտիոքի Յոյն սպարապետին (Անատոլիի) և Յուսիան Հայաստանի գլխաւոր գաւառներու Յոյն կառավարիչներուն և Հայ նախարարներուն:

Վատակ իր մտքով լաւ քաղաքականութիւն մը բռնած կ'ըլլար վարդանը Հայաստանէն հեռացնելով, որով թէ՛ վարդանը վտանգի մէջ գրած և թէ՛ Հայոց զօրութիւնը իր ձեռքին մէջ ունեցած կ'ըլլար, և այս բանը իմացուց Միհրանեսի և Աղուանից Պարսիկ Մարզպանին:

Վարդան անմիջապէս փոքրիկ բանակ մը կազմեց և խոյացաւ Աղուանից երկիրը, և Կուր գետին եզերքը զարկաւ Պարսից զօրքը, և փառաւոր յաղթանակ մը տանելով ցրուեց Սեբախտ զօրավարին բանակը, և Հոնաց Պահակին մօտենալով գալիք դրաւ Հոնաց Ազգին հետ Պարսից դէմ Հայերուն օգնելու, և յաղթանակով Հայաստան գառնալու առնել իմացաւ որ Վատակ իր ուխտն ու երդումը դրժելով շատ մը չարիքներ դործած է Հայաստանի մէջ: Ամէն տեղ պառակտում և գժտութիւն ձգած է. քանի մը անարժան քահանաներու միջոցաւ սուտ լուրեր աւարտեցնելով, իբր թէ Յագկերտ քրիստոնէութեան աղատութիւն չտրհած ըլլայ, աշխատած է Հայերը որսալու և վարդանի միտքանութենէն բաժնելու:

Յաւալի է որ ինչպէս վարդան իրեն դէմ ունեցած է վատակը, այնպէս ալ Յովսէփ և Ղեւոնդ իրենց դէմ ունեցած են դաւաճան կղերներ, ինչպէս էին Զանգակ

և Պետրոս սուտ երէցները: Եւ մեր Ազգին մէջ պակաս եղած չեն ամէն ժամանակ ալ Վասակի ախար դերը կատարող սքեմաւորներ, որոնք անձնական շահու համար կոյր գործիքներն եղած են դադանի մեքենայութեանց: Ծանօթ են ամէնքին Տաճատի վատչուէր տարաքներն, և Հայ Յեղափոխական կեանքին մէջ իր ունեցած գաւաճանի սե գերը, որ, ի Պոլիս տեղի ունեցած իր խայտառակ մահացումովը, իր արժանի պատիժը գտած է:

Վասակ իր չար խորհուրդն յաջողցնելու համար ամէն ստոր խորամանկ միջոց ի գործ դրած՝ և մինչև իսկ նախարարազուն պատանիներ վարպետութեամբ Սիւնեաց նահանգը զրկած էր, որպէս զի յետոյ ամէնքը միասին Պարսից թագաւորին պատանդ տայ: Բայց երբ իմացաւ որ Վարդան յաղթանակով հա կը դառնայ, չկրցաւ ալլելս յառաջ տանիլ իր շահատակութիւնները, և փախուստ տալով քաշուեցաւ Սիւնեաց ամուր տեղերը:

Վարդանի վերադարձը յաղթանակով. — Մարկիանոս կայսեր թխուր դերը. — Նոյն թխուր դերը կրկնուած.

Պատերազմի պատճառութիւններ. — Տիգրան զրկուած գերի Պարսիկը

Վարդան Ազունից երկրէն դառնալով տեսաւ Վասակի գործած չարիքները: Ան Պարսիկներու թշնամի նախարարները կաշառելով և զանազան խաբուսիկ հարքներով իր կողմը որսացած էր, անոնց օգնութեամբ եկեղեցիներ կործանած և անոնց տեղ տարուշաններ կանգնած էր, դիմադրողները պատժած, քահանաներ բանտարկած և երեւելի ընտանիքներ բերդերու մէջ արգելած էր:

Վարդան ձմրան պատճառաւ չէր կրնար ո՛ր և է ձեռնարկ ընել, ուստի զօրքը ցրուեց պատուիրելով որ գարնան համար պատրաստ ըլլան, և ինք սկսաւ իր նախապատրաստութիւններն ընել:

Յունաց նոր կայսրը Մարկիանոս չար խորհուրդներու անաւով վտանգաւոր սեպեց Հայերուն օգնելը, և ո՛չ միայն չօգնեց, այլ ընդհակառակը Յազկերտի գեապան զրկելով իմացուց թէ՛ ինք պիտի չօգնէ Հայերուն, որով քաջաւորեց զինքը Հայերը նուաճելու, որովհետեւ Յոյներուն հաճելի չէր կրնար ըլլալ Պարսկական Հայաստանի անկախութիւնը, ասիկա կրնար իրենց բաժինն ալ ձեռքէ հանել:

Այս պարագան շատ յար և նման է Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ եղած այն տեսակ մը դաշինքին՝ որ կարծես կնքուած ըլլար այն միջոցին, երբ Լուպանօֆ յանուն իր տէրութեան խորհուրդ կուտար Սուլթան Համիտի՝ զսպել Հայերուն ապստամբութիւնը ամէն գէտով, և Զարը ո՛չ մի բան պիտի ըսէր, այսինքն՝ լուս պիտի մնար, ինչպէս որ ալ մնաց հայկական կոտորածներու ատեն:

Վարդան թէպէտեւ կը տեսնէր իր կողմին տկարանալը, բայց մինչև վերջին շունչը կ'օգէր մաքառիլ և դիմադրել, անոր համար փութով յառաջ տարաւ իր պատրաստութիւնները, և ամէն միջոց ձեռք տաւ իր բեւ ընդհանուր Սպարապետ իր նիզակակիցներուն թիւը ստուարացնելու և իր զօրքը լաւ կերպով զինելու համար:

Միւս կողմէն Հայերուն ձեռքը գերի ինկած Պարսիկներէն նշանաւոր և վատահելի մէկը նախարարներուն առջև բերել տալով՝ հասկցուց անոր թէ Յազկերտ ո՞րքան կը սխալի այս կրօնական հալածանքով, որ շատ վնաս պիտի հասցնէ Պետական գանձին և Պարսիկ տէրութեան, և թէ ինչպէս Վասակ սխալ հասկցուցած է գործը:

Պարսիկը երթալով պատմած է ամէն բան թագաւորին ու անոր խորհրդականներուն: Անոնք մեղմանալով՝ բռնութիւնն ու հալածանքը ժամանակ մը դադրեցնելու հոկամատութիւն ցոյց տուած՝ և այդ մաքով հրահանգներ զրկած են, մտնուանդ Յազկերտ վտանգաւոր որ մի

գուցէ Հայերէն յաղթուի և ամօթահար մնայ բոլոր ազգերու առջև, զիջած է իր ամբարտաւանութիւնէն, և նոյնիսկ թուղթ ալ գրած է կրօնական ազատութիւն խոստանալով. բայց սրովհետեւ Հայերը չեն հաւատացած անոր սուտ խոստումներուն, և վատակ ալ ինքիւրը տարբեր կերպով հասկցուցած և կատարեալ յաջողութիւն խոստացած է, Յազկերտ Միհրանեսին յանձնած է պատերազմական գործի վերաբերեալ ամէն կարգադրութիւն: Ուստի վարդանի և Հայերուն կը մնար փճուական ճակատամարտը մղել:

Ախսանենց նախաւարները և սեւցած Հայեր. — Յազկերտի մատակարարները. — վասակի ձեռք առած միջոցները. — Պարսկական բանակը՝ Հեր և Զառեւանը

վասակ վարդանի բացակայութիւնէն օգուտ քաղելով յաջողած էր արդէն 10 նախաւարներ իր կողմը շահիլ. ասոնք էին հետեւեալները.

1. Տիրոց Բագրատունի	6. Արտէն Գաբրիւն
2. Գաղիշոյ Խորխոսունի	7. Ներսէս Ուրծացի
3. Մանէն Ապահունի	8. Արտակ Ռշտունի
4. Գիւտ վահանունի	9. Ընջուզ Ակէացի
5. Վարապետունի Պալունի	10. Մանէն Ամատունի

Ասոնցմէ երեքը միայն՝ Գաղիշոյ Խորխոսունի, Մանէն Ապահունի և Արտակ Ռշտունի Պարսկաստան գացող կեղծուրաց նախաւարներէն էին:

Այս ուխտանենդ նախաւարներուն զօրաց թիւը 40,000 կ'ենթադրուի: Արեւան մինչև 60-70,000 կը հանէ անոնց թիւը, և սեւցած Հայեր կ'անուանէ:

Յազկերտ և Միհրանեսին կը վախճային թէ Յոյները և Յունական մասին Հայերը, նուեւ Հոնաց ազգը Հայերուն կ'օգնեն, բայց վասակ Յունական մասին Հայ նախաւարին նամակ գրելով, Հոնաց կողմի բանակը զօրացնել ապաւով և վրացիներուն ու Աղուաններուն Հա-

յոց հետ ունեցած միարանութիւնն ալ քակտելով ամէն միջոց ապահովեց: Այս միջոցին Մարկիանոսի զրկած զեապանն ալ կը համէր, և Պարսիկները վստահ կ'ըլլային թէ՝ Հայեր օգնութիւն պիտի չտանան Յոյներէն:

Եւ ահա Միհրանեսին հրամանով պարսկական զօրաւոր բանակ մը Պարսկաստանէն կը յառաջանար Հայաստան և կը համէր Հեր և Զառեւանդ գաւառները:

Ախսապահներուն բանակը Արսազի դաշտին վրայ. — Պատերազմի նախաւարները. — վարդանի նաւը

վարդան զուրաի օգնութիւններէն յոյսը կարած՝ Հայաստանի կեդրոնական մասին զօրութեանը միայն վստահացած էր: Երբ լսեց Պարսիկներուն յառաջանալը, անմիջապէս իր զինակիցներուն և ուխտապահ նախաւարներուն լուր հասցուց որ իրենց գունդերով Արտազի գաշտը իջնեն, և ինք անապարեց հոն հանիլ:

Ուխտապահներուն բանակը կեդրոնացաւ Արտազու գաշտը, որ հին ատեն Շաւարշան կը կոչուէր, իսկ սովորական անունն էր Աւարայր, որ նոյն գաշտին գիւղերէն մէկն է: Հայոց զօրքին թիւը 66,000ի կը հասնէր, բայց եթէ Հայերը ամէնքն ալ միաբանէին, կըրնային մինչև 300,000 զօրքի բանակ մ'ունենալ:

Հայոց բանակին մէջ էին Ղեւոնդ Երէց և Յովսէփ Կաթողիկոս, և ուրիշ եկեղեցականներ, որովհետեւ ամէն գունդ իր երէցն ունէր, և պատերազմը կրօնական հանգէս մը կը համարէին:

Ըստ Ազգապատումի ստուգագրութեան, 451ի Մայիս 25ի Պէնտէկոստէի նախընթաց Ուրբաթ օրն էր որ հոգեւոր ցնծութեան մէջ էին բոլոր Հայերը. նոյն գիշերը ազօթքով անցուցին: Կարգ մը երիտասարդներ ալ որոնք զեռ երախայ էին, այսինքն թոյլ տրուած սովորութեան համեմատ մկրտուած չէին, մկրտուեցան. ասոնք ուրախութեամբ կը գոչէին. «այս գիշեր ջուրով, վաղ առաւօտ արիւնով»:

Ղեւնդ և Յովսէփ խրախուսիչ ճառեր խօսեցան և յորդորներ կարգացին ըստ զօրքին: Վարդան ալ խօսեցաւ խիստ ազգու ճառ մը՝ այսպէս.

«Քա՛ջ զօրականներ,

«Ես շատ՝ պատերազմներու մէջ մտած եմ, և դուք ալ՝ ինծի հետ գտնուած էք. երբեմն մենք քաջութեամբ յաղթած ենք՝ թնամիներուն, և երբեմն ալ տնձնք մեզի յաղթած են, բայց շատ անգամ մենք յաղթող եղած ենք, քան թէ յաղթուած:

«Սակայն այն ամէնը մարմինին համար պարծանք էր, որովհետեւ անցաւոր թագաւորին հրամանով կը կռուէինք. ո՛վ որ փախէր, աշխարհի մէջ վատանաւն կը համարուէր, և թագաւորէն անդթարար կ'սպաննուէր, իսկ ո՛վ որ քաջութեամբ յառաջ անցնէր, իր ազգին մէջ քաջ անուն կը ժառանգէր, և մեծամեծ պարգեւներ կ'ընդունէր անցաւոր և մահկանացու թագաւորէն: Եւ ահա մենք իսկ խրաքանչիւրս շատ մը վէրքեր և սպիներ ունինք մեր մարմիններուն վրայ, ու շատ ալ քաջութիւններ ըրած ենք, որոնց համար մեծամեծ պարգեւներ ալ ստացած ենք: Բայց ես այդ քաջութիւնները անարգ և անօգուտ կը համարիմ, և ոչինչ՝ այն շատ մը պարգեւները, որովհետեւ անոնք ամէնքն ալ անցաւոր են:

«Իսկ արդ՝ եթէ մահկանացու թագաւորի համար այդ քաջութիւնները կը գործէինք, ա՛րդափ եւս տուաւե՞լ մեր անմահ թագաւորին համար՝ որ տէրն է կենդանիներու և մեռեալներու, և պիտի դատէ ամէն մարդ իր գործերուն համեմատ: Անշուշտ, եթէ շատ ալ ապրինք, ծերանանք, դարձեալ պիտի բաժնուինք այս մարմինէն, որպէս զի կենդանի Աստուծոյ մօտ երթանք, որմէ ա՛լ պէտք չէ բաժնուինք:

«Հիմայ կ'աղաչեմ՝ ձեզ, ո՛վ քաջ նիզակակիցներս, մահուանդ ձեզ՝ որ շատերդ քաջութեամբ վեր էք ինձմէ, և աստիճանով բարձր. բայց որովհետեւ ձեր կամքով և յօժարութեամբ զիս առաջնորդ և զօրապետիս կարգեցիք, թող իմ խօսքերս ասորիքէն և բազմալի թուին մեծամեծներուդ և փոքրերուդ ականջներուն:

«Հեթանոսներուն բազմութիւնէն չփախնանք, չարս ափինք, և մահկանացու մարդու տհաճին սուրբն դէմ:

մեր թիկունքները չգործեննք, որպէս զի եթէ Տէրը յաղթութիւնը մեր ձեռքը տայ, անոց զօրութիւնը խորտակենք, որ ճշմարտութեան կողմը բարձրանայ, իսկ եթէ հասած է ժամանակը որ այս պատերազմիս մէջ Ս. Մանուկ մեր կեանքը վերջանայ, ուրախ սրտով մեռնինք, միայն թէ մեր ցոյց տուած քաջութիւններուն մէջ վատութիւն չխառնենք»:

Կարմիր բուսկան. — Կարմիրն Վարդան. — Հայոց բանակին կարգադրութիւնը. — Մուշկան և Պարսից բանակին թիւը

Հետեւեալ առաւօտ (451 Մայիս 26) կանուխ Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ և բոլոր զօրքը հազարդուեցաւ: Կարմիրն Վարդան՝ որ երեւան եկաւ ճառագայթներուն ետեւէն՝ դուրս վազող արեւուն պէս, այսպէս նկարագրուած է «Ալիշանի Յուշիկք»ին մէջ:

«Իր նախապապուն Մուշկի նման՝ ճերմակ, ճարտուկ, ճախրապաղ, բարձրապինջ բարձրափոխնջ ձիուն վրայ յարմարած քան թէ հեծած, այս ու այն կողմ կը թռէր քան կը վազէր»: Կը կրէր մեծ ծիրանի և ոսկեթիկ վերարկու մը սամուրէ օձիքով, որ կուրծքէն վեր կը մկացնէր արեւանման ականակուռ պատուանշան մը. ոտքը հագած էր նոնազոյն կօշիկներ, գլուխը գրած էր արծաթախառն սաղաւարտ ոսկեղէն զարդով, որուն ետին կար արծիւ նշանը և «աշխարհաւանդ հանգոյց» ըստած կապ մը, որ կը նշանակէ թէ Հայաստան աշխարհը իրբեւ աւանդ իր ձեռքը յանձնուած է:

Վարդան անմիջապէս իր բանակը կարգի դրաւ Տղմատ գետին եզերքը: Ինքը չորրորդ գունդը առաւ, և իր եզրօր Համազասպ Մամիկոնեանի և Արշաւիր Կամսարականի հետ Հայոց ճախ թեւին կողմը դիրք բռնեց՝ Պարսիկ բանակին աջ թեւին դէմ, ուր կը գըտնուէր հրամանատար Մուշկան Նիսալաւարտի գունդը:

Պարսից բանակին թիւը, ըստ Ալիշանի, մինչև 250,000 կ'ենթադրուի: Ասկէ պակաս ալ չէր կրնար ըլլալ որովհետեւ, ինչպէս կ'ըսէ Ալիշան, հաշուութեան

առին իրենց լուսագոյն յաղթող հեծեալ զօրքը Հայերն էին, անոր համար չէին կրնար անոնց դէմ հանել հաւասար թուով Պարսիկ ձիաւորներ, ուստի շատ մը փրկեր ալ կեցուցած էին:

Աւարայրի ճակատամարտը. — Դիւցազնական մահ Վարդանի. — 1036 մարտիրոսներ

Պատերազմին նշանը տրուելուն պէս՝ երկու կողմերը սկսան կատաղութեամբ յարձակում գործել:

Հայերը Վարդանի ձայնէն խրախուսուած՝ գետը անցան և սկսան ջարդել Պարսիկները: Վարդան թշնամիին աջ թեւը ետ մղեց, և շփոթութիւն ձգեց Պարսից գունդին մէջ. Պարսիկները փախչելու վրայ էին:

Այդ միջոցին Հայոց զօրքին մէկ մասը թուլցաւ և ետ քաշուեցաւ: Ասիկա տեսնելով Պարսից զօրավարը, քաջալերեց իր զօրքը և պաշարեց Վարդանը իր ընկերներով: Այդ կռիւին մէջ՝ Դիւցազնը ինկաւ և պատերազմը վերջացաւ ամբողջ օրը տեւելէ ետք:

Այսպէս կատարեց Վարդան իր խօսքը թէ՝ «այն պիտի գործ մը պիտի գործեմ որ բոլոր աշխարհ պատմուի մինչև յաւիտեան»: Մօտաւորապէս 50 տարեկան էր Վարդան, երբ իր կեանքին ճրագը մարեցաւ:

Նոյն օրը Հայոց կողմէն ընդ ամէնը 1036 հոգի նահատակուած են, որոնց մէջ են 9 զօրավարներ, որոնք յախանէ յանուանէ յիշուած են պատմութեան մէջ: Ասոնք են.

1. ՎԱՐԳԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ
2. ԽՈՐԷՆ ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԻ
3. ԱՐՏԱԿ ՊԱՂՈՒՆԻ
4. ՏԱՃԱՏ ԳՆԹՈՒՆԻ
5. ՀՄԱՅՅԱԿ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ
6. ՆԵՐՍԷՋ ՔԱԶԲԵՐՈՒՆԻ
7. ՎԱՀԱՆ ՔՆՈՒՆԻ
8. ԱՐՄԷՆ ԸՆԾԱՅՆԻ
9. ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆ

Պարսիկներուն կորուստը եղած է 9 զօրավար և 3544 հոգի:

Պատերազմէն ետք

Հայերը տեսնելով որ գաշտի վրայ այլևս կարելի պիտի չըլլայ պատերազմել տառնց տառջնորդի Պարսից աշնքան բազմութեան դէմ, սկսած են ցրուիլ և ամուր տեղեր ապաստանիլ:

Յովսէփ Կաթողիկոս և Ղեւնդ Երէց ալ Արապու բերդերէն մէկուն մէջ ապաստնած էին շատ մը զինուորաներու հետ: Պարսիկները եկան պաշարեցին զիրե՝ ու Հայերը քաջութեամբ գիւժարեցին, բայց վերջը տանցմէ շատերը գիշերանց դուրս յարձակելով պաշարողները ձեղքեցին և անցան: Իսկ մնացեալները և Յովսէփ ու Ղեւնդ շատ մը եկեղեցականներով անձատուր եղան պաշար չունենալուն համար: Զինուորները անմիջապէս սպաննուեցան, և միայն եկեղեցականները ազատ թողուցան:

Յովսէփ և Ղեւնդ Մուշկան Նիսաւաւուրտի առջև ինքզինքնին պաշապանեցին, և մեղապարտ ցոյց տալով Վասակը՝ բողոքեցին և դատաստան ուզեցին. անոր համար Մուշկան Նիսաւաւուրտ զսմանք ծեծել տալով՝ հրամայեց որ զգուշութեամբ պահեն:

Այնուհետև Պարսիկները յարձակեցան բերդելու վրայ Վասակի առաջնորդութեամբ: Հայերը ամէն սեղ քաջութեամբ կը գիւժարէին, և շատ անգամ ալ բերդերէն դուրս յարձակելով Պարսիկներուն մեծ վնաս կը հասցնէին:

Վասակ սուտ երգումներու և խոստումներու պիտելով՝ յաջողեցաւ շատ մը եկեղեցականներ ձերբակալել և շղթայի գարնել:

Յաջկերտ ցաւեցաւ և շփոթեցաւ՝ լսելով իր բանակին կրած կորուստները և անոր տկարացումը՝ և տեսնելով Հայերը Պարսից մէջ ձուլելու իր միակ նպատակին անյաջողութիւնը, ցաւեցաւ մոմտուանդ Վարդանի մահուան վրայ, որ 42 ճակատամարտներու մէջ յաղ-

թող երած էր, և 20 տարի ծառայած էր Պարսկաց Բա-
նակին մէջ:

Յազկերտ անմիջապէս հրամայեց Մուշկան Նխա-
լաուրտի պատերազմական գործողութիւնները դադ-
րեցնել, և զօրքը առնելով Հանաց վրայ երթալ: Իսկ
Վասակը մարդպանութենէ հանելով Տիգրան կանչեց և
անոր տեղ Ատրորմիզը մարդպան կարգեց:

Ատրորմիզը կրօնքի կատարեալ ազատութիւն
տուաւ, և Հանաց երկիրը խաղաղեցնել, միայն Յովսէփ
Կաթողիկոսը և Ղեւոնդ Երէցը, իբրեւ ապստամբութեան
յորդորողներ, և ուրիշ եպիսկոպոսներ և քահանաներ՝
կրակատուններ քանդած և մագերուն սպանման պատ-
ճառ եղած ըլլալնուն համար, կալանաւորելով զրկեց
Պարսկաստան:

Վասակ ալ կ'երթար իր ծառայութիւններուն փո-
խարէն Հայոց թագաւորութիւնը ստանալու: Զամբան
կը հանդիպի եկեղեցականներուն, և կ'ողջունէ: Անոնք
ալ փոխադարձաբար կ'ողջունեն զինքը՝ առանց երբեք
զգացնելու թէ իրենք տեղեակ էին իր ըրածներուն,
մանաւանդ Ղեւոնդ ուրախ զուարթ անոր հետ կը տես-
նուէր երկար տառն ընտանեբար: Վասակ անոնց հետ
կ'երթար, ոչնչպէս կարծելով և ուրախ ըլլալով որ անոնք
բան մը չեն գիտեր իրօք, և յաւատով թէ բարի վկա-
յութիւն պիտի տային անոնք իրեն համար, մինչև իսկ
ճաշի կը հրաւիրէր զանոնք: Եւ երբ Ղեւոնդ կը հարցնէ
իրեն թէ՝ ո՞ւր կ'երթար, Վասակ համարձակութեամբ
կը պատասխանէ թէ՝ «թագաւորին կ'երթայ իր վարձքը
ընդունելու»: Այն ատեն ահա՝ Ղեւոնդ մարգարէական
սգիւով կ'ըսէ. «Եթէ դուն գլուխդ ուսերուդ վրայ ողջ
դառնաս Հայաստան, թո՛ղ Աստուած պատիժս տայ»: Ասիկա
լսելով Վասակ սոսկաց, որովհետեւ փորձով գի-
տէր թէ Սուրբին խօսքերէն բան մը չէր վրիպեր:

Նախարարներն ալ կանչուած էին Պարսկաստան՝
եղած վնասներուն պատճառները ցոյց տալու համար:
Ասոնք թուով 37 էին:

ԴԱՏԱՍՏԱՆ

Երբ եկեղեցականներն ու նախարարները Տիգրան
հառան, տառն մը կողմուցեալ, սրուն մէջ Յազկերտ
կը բազմէր իբրեւ գատուոր:

Եկեղեցականներուն մէջէն Արտաշատի կրակատունը
քանդողները՝ Սամուէլ և Արրահամ՝ երբ կը գատուէին,
յայտնեցին թէ՝ «իրենք կրակը սպաննած չեն, այլ
տեսնելով որ կրակի պաշտօնեաները փախան և կրակը
անցաւ, իրենք ալ մօխիւրը դետը թափեցին, այսինքն
եղբայրները իրարու տունն, որովհետեւ հարն ու ջուրը
եղբայրներ են, ինչպէս կը գաւառէին Պարսիկներ:

Յովսէփ, Ղեւոնդ և ուրիշ եկեղեցականներ ալ նմանօ-
րինակ պատասխանելով զայրացուցին Միհրնեսին,
որ հրամայեց շղթաներով ծեծել երանելիները իրենց
քիթերուն և յերաններուն անխնայ զարնելով, և յե-
տոյ բանտարկել տուաւ ծանր շղթաներով:

Հայ նախարարները կապուած բերուցան Յազ-
կերտի առջև իբրեւ ապստամբներ: Իսկ Վասակ եկաւ
իր բոլոր նշաններով և փառաւոր զարդերով: Ըստ Եղի-
շէի, հագած էր թագաւորէն ստացած շքեղ զգեստը,
աւնէր վարսակալ, գլուխը զրած էր սակեղէն խոյր,
մէջքը աւնէր սակիէ գօտի մարգարիտներով և գոհար-
ներով զարդարուած, սկանչները՝ օգեր, վիզը՝ գու-
մարտակ, և կանակը՝ սամոյր:

Ուխտապահ նախարարները ամբաստանեցին Վա-
սակը իբրեւ բոլոր շարեաց պատճառ եւ պատասխանա-
սու, հաստատելով հինգ պարագաներու մէջ անոր երկ-
դիմի ընթացքը, կեղծաւորութիւններն ու խարէու-
թիւնները:

1. Երբ Վարդան Պարսկաստանէն դառնալով՝ Յու-
նաց երկիրը կ'երթար ընտանիքով, Վասակ էր որ նա-
մակ գրելով ետ դարձուցած էր զայն, որ գայ և Պար-
սիկներուն գէժ պատերազմի:

2. Յունաց Թէոդոս և Մարկիանոս կոյսրներուն,
Անտոյ սպարապետին և Յունական Հայաստանի իշ-

խաններուն, օգնութիւն ուղերու համար, զրկուած թուղթերը բոլորն ալ Վասակին մատանիովը կնքուած էին (այս թուղթերը ցոյց կուտային թագաւորին)։

3. Զարեհաւանի մէջ մոգերուն ջարդը Վասակի հաւանութեամբ և հրամանով եղած էր (մոգերը կը հաստատէին ստիկա)։

4. Արքունեաց համար գանձուած հարկին գումարէն գողութիւն ըրած էր. այս ալ կը հաստատէր Մուշկան և ուրիշ Պարսիկ պաշտօնեաներ։

5. Պատերազմէն ետքը՝ խորէական երգումներով եղած կատարածները Վասակի հրամանով կատարուած էին։

Նոյն իսկ ուխտանենդ իշխանները և Վասակի ազգականները շատ մը եղելութիւններ պատմելով՝ դէշ վկայութիւններ տուին, և անոր խորդախութիւնները երեւան հանեցին։

Սահակ եպիսկոպոս ալ գալով ըստ թէ. «ան որ իր հաւատքին անհաւատարիմ եղաւ, թագաւորին ալ հաւատարիմ չէր»։

Մասնիչին ողբալի վախճանը

Դատաստանին ելըը կատարելապէս ձախող եղաւ Վասակին։ Թագաւորը և բոլոր Աւագանին Վասակը դատապարտեցին ատիժանէ և պատիւէ զրկման, մշտնջինական բանտարկութեան և գանձին հասցուցած փնտին հատուցման։

Անմիջապէս հոն մերկացուցին գանի իր փառաւոր զարդերէն, և մահապարտի հագուստ հագցնելով՝ ձեռքերն ու ստերը կոպեցին, և կանացաբար մատակ ձիւ վրայ նստեցնելով՝ տարին մութ տեղ մը բանտարկեցին։ Այնտեղ քանի մը տարի տուայտեցաւ դառն տանջանքներու և յետին ծայր աղքատութեան և թըշուառութեան մէջ, աչնպէս որ ծառաները հաց կը մուրային և կը բերէին անոր, մինչև որ վերջապէս ստակալի ցաւերու մէջ որդնոտելով մեռաւ։

Այսպէս Յազկերտ և իր խորամանկ հաղարտպետը Միհրնէրսեհ՝ աւելի մեծ ձարտարութեամբ և զիւսնա-

զիսութեամբ կատարեցին իրենց դերը քան Վասակ իր խորագիտութեամբ։ Անոնք մէկ քարով երկու թռչուն զարկին, այսինքն՝ թէ՛ զինքը տապալեցին և թէ՛ իր հակառակորդները, իսկ ինք իր վատութիւններուն զօնը եղաւ. խաբուր խաբուեցաւ։

Հայ նախարարներու ամսագրանքն ու գերութիւնը

Վասակի դատապարտութեամբ նախարարները չաղտեցան, այլ 37ն ալ կապուած աքսորուեցան և բանտարկուեցան 12-13 երկար տարիներ։ Նոյնպէս ալ եկեղեցականները՝ որոնք Ղեւոնդի անունով Ղեւոնդեանք կոչուած են, ծանր շղթաներով կապուած բանտի և աքսորանքի դատապարտուեցան։

Ղազար Փարպեցի կը գրէ թէ. «եկեղեցական և թէ աշխարհական բանտարկեալները բոլորովին հաղորդակցութենէ զրկուած չէին, այլ քահանաներուն որդիները և ուրիշ քահանաներ, նախարարներուն որդիները և անոնց տուններէն հաւատարիմ անձեր միշտ անոնց հետեւած են, և անոնց մօտ կը գտնուէին, որպէս զի խնամք տանին և ծառային իրենց»։

Ս. Ղեւոնդեանք նահապետութիւնը

Երբ Բուշանաց հետ բացուած պատերազմը անյաւջող եղաւ, Յազկերտ այս ձախողութենէն սասաիկ նեղացած մոգերը կը մեղագրէր թէ՛ աստուածները դայրացուցած են անոնց պաշտամունքին մէջ թերանալով, ատոր համար է որ այս ձախողութեանը կը կրեն իբրեւ պատիժ։ Միհրնէրսեհ և խորհրդակից մոգերը առիթը գտան իրենց թոյնը թափելու և համոզելու թէ՛ աստուածները իրօք բարկացած են իրեն դէմ, որովհետեւ տակաւին ոչ չէ կը պահէ այն եկեղեցականները՝ որոնք իրենց աստուածները անարգած և ատրուչանիւրը կործանած էին, և պահանջեցին փութացնել անոնց գլխատուելու։ Յազկերտ անսուս անոնց ստորանքներուն, և հրամայեց անմիջապէս մեռցնել զանոնք, որոնք թուով 9 էին։

Յազկերտի հրամանը՝ կատարուեցաւ, և անոնք ստեղծուի տանջանքներով նահատակուեցան: Այսպէս կը պատմէ Փարպեցիին անոնցմէ վեցին մահը, որ վերջը տեղի ունեցած է:

Դիւնչապուհ նախ սուրով կը կտրէ Սահակի ուսը: Յետոյ Յովսէփ կը գլխատուի, իսկ Ղեւոնդ մերկացուած քարաժայռերու վրայ կը քաշկուտուի, և յետոյ միւսներն ալ կը գլխատուին:

Այս եկեղեցական նահատակներուն խումբն է որ Ղեւոնդեանց անունով կը տօնախմբուի եկեղեցւոյ մէջ:

Ո՞վ էր Ղեւոնդ

Ղեւոնդ երէց բնիկ վանանդեցի էր. իր մանուկ հասակէն ցոյց տուաւ մեծ խոհականութիւն և բարի վարք: Իր ընկերներուն մէջ ամէնէն ուսումնասէր և փութաջանն ըլլալով յառաջդիմութեան մէջ ամէնքը գերազանցեց և քահանայացաւ: Այն ատեն գեղ չափէրէն դպրութիւն չըլլալով՝ հմտացաւ յայն և տառի լեզուներուն, և մեծ եռանդով ծառայեց Հայ եկեղեցիին, և ջանաց հայրենակիցներու սրտին մէջ արծարծել հայրենասիրութեան հուրը. իր ջնսդրելի խօսքերով կը վառէր, կ'սքանչացնէր և կը հմայէր իր ունկնդիրները, և երբեմն ալ շանթահարիչ լիզուով կը պապանձեցնէր ճշմարտութեան թշնամիները:

Երբ հայկական տառերը հնարուեցան, Կորնէի հետ Քիւզանդիան երթալով հոն գտաւ իր միւս ծանօթ մտերիմ ընկերները, որոնք ուսման կը պարապէին. ինքն ալ իր մտաւորական գանձը ճոխացնելէ ետքը՝ անոնց հետ հայրենիք վերադարձաւ Ս. Գրքի ընտիր օրինակներ առած, զորս յանձնեց Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի:

Այնուհետեւ վանանդեցի երէցը սկսաւ իրրեւ հոգեւոր անխոնջ մշակ քարոզել, եկեղ. գրութեանքները թարգմանել, և ժողովրդեան նոր լուսաւորիչը հանդիսանալ իր առաջնորդի և կրթիչի հանգամանքով՝ մանաւանդ երկու անգուգական Հայրերու Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի մահէն ետքը:

Երբ մոգերու բանակը և Պարսիկ զօրագունքը ուրացեալ նախարարներու հետ Հայաստան մտան աստ. ուսածային տաճարները քանդելու և տառուշաններ կանգնելու համար, վանանդեցի զիջեցաւ խոյացաւ ամէն կողմ, և Հայութեան հրաւէր կարգաց կրօնքի և Հայրենիքի պաշտպանութեան համար՝ իրրեւ Ձէյթունի հերոս Բարդուղիմէոս վարդապետ կամ Կարապետ եպիսկոպոս մը:

Պարսիկները զինքը կը համարէին «աւագագոյն խրատատու և պատճառ ամենայն իրացն վարդանայ»: Իսկ դահճապետը Դիւնչապուհ տղայէս ըսած է արեւոր ծերունիին. «Մենք քու մասիդ լսած ենք թէ՛ չկայ մէկը որ քեզի նման տեղեակ ըլլայ քրիստոնեաներու օրէնքին, և աւելի քու խրատովդ կորսուեցաւ Հայոց աշխարհը»:

Նոյն այդ դահճապետը, Ս. Ղեւոնդեանց նահատակութեան միջոցին, Սահակ եպիսկոպոսին ըսած է. թէ՛ «Ղեւոնդ մարմնով ախտացեալ մըն է, թէ՛ բժիշկներու ձեռքով առողջութիւնը գտած չէ, և հիւանդագին կեանքէն ձանձրացած կը փափաքի մեռնիլ քան ապրիլ, հետեւաբար պէտք չէ անոր խօսքերուն անսալ, այլ ուրացութեամբ իրենց կեանքերը փրկել»:

Եզրակացութիւն. — Գողթնի բնօր

Վարդանանց սոյն սղբերգութիւնը աւարտելէ առաջ իրրեւ ամփոփում կը ներկայացնեմ Գիր. Տ. Թորգոմ Եպ. Գուշակեանի հետեւեալ մի քանի խորհրդածութիւնները:

1. Վարդանանց պատերազմը սպաստամբական սովորական շարժում մը չէ լոկ, այլ ազգային զիջակցութեան եւ ինքնանաւանշման զարթնումէն յառաջ եկած գործ մը:

2. Այս զարթնումը երկար տարիներու մտաւոր զարգացման արդիւնք է: Անոր տուածին զարկը տուողները եղած են Սահակ-Մեսրոպ, երկու անգուգական ուսուցիչները, որոնք մեծ յեղաշրջում յառաջ բերած

են Ե. դարուն սկիզբը: Գրի գիւտէն ետքն է որ մշակ-
ուած է ազգային գրականութեան և կրթութեան ազ-
գեցութեանց տակ Ազգային գիտակցութիւնը:

3. Այս շարժումը կը ներկայացնէ Հայոց խզումը
Արեւելեան քաղաքակրթութենէն:

Վարդանանց պատերազմով կը թօթափուի իսպառ
և միանգամ ընդ միշտ Ասորական և Պարսկական ազ-
գեցութեանց լուծը, զոր այնքան դարեր կրեր էին Հա-
յերը, և կ'ընդգրկուի Յունականը, որ արդէն Դարեհի
և Քսերքսէսի պարտութենէն ի վեր՝ նուաճած էր ծա-
նօթ քաղաքակիրթ աշխարհը իր մատուորական և քաղա-
քակրթական ազգեցութեան տակ: Մէկ խօսքով Վարդա-
նանց շարժումը Հայուն զարգացման և լուսաւորութեան
ու ազատութեան ազգ. հաւաքական առաջին քայլն է:

4. Վարդանանց կողմակերպած այս ազգային շար-
ժումին նպատակն է այն, զոր Հայերը հետապնդած են
այն տառն. և հիմա՞յ ալ՝ շատ մը պարագաներու նմա-
նութեամբ, այն է՝ Ագաթանգեոսի Կոնֆի եւ կրթութեան,
եւ պանդանոսի կեանֆի եւ պատուոյ: Ասիկա կը
հաստատուի պաշտօնական նամակներէն, զոր կ'աւան-
դեն Նիզիշ և Փարպեցի, և այն պաշտօնական յայտա-
րարութենէն՝ զոր Վարդանի եղբորդին Վահան Մա-
միկոնեան ալ յետոյ Պարոյց Դրան ներկայացուց: —
Ի զո՞ւր չէ որ այդ գէտըին յիշատակը միշտ աւելի
կը ժողովրդականանայ:

Շատ իրաւամբ ըստ է Տ. Տիգրան Կամարական.
թէ՝ «Վարդանանց շարժի Հայկական աւագ ռաբաթն և
իսկապէս, ուր Հայ ազգն համօրէն հայրենասիրական
ջերմութեամբ կ'ողեկոյէ իր Մեծ Սպարապետը,
Կառմիրն Վարդան և իր զինակից Անուաններ, ինչպէս
նաև պատերազմը Շաւարշանի՝ ուր Քրիստոնէայ Հա-
յութեան ճակատագիրը վճռուեցաւ առ յաւէտ»:

«Ի յիշատակ այս Մեծ Շարաթին կ'երգուի Հայ Եր-
գարանի գոհարարժէք քերթումներէն «Գողթնի Բնար»
Գարեգին Սրբանձառեանցի՝ որ Աւարայրի դաշտերուն
մէջ թափառւած ու սգաւոր... «Հայուն վարուն»
կ'աւետէ գարձեալը»:

Հաստ է արգեօք ցանկալի ժամը սղջունելու այդ
Գարունը Հայոց...:

ՅԱՐԵՆՈՒԱԾ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՅԵՂԻՆ ՎՐԱՅ

Մամիկոնեան ցեղը սկսած է Մամգուն ձեռնացիլէն,
որ ձեռնաց թագաւորներէն մէկուն գայեկորդին էր:

Մամգունի մասին եղած չարախօսութեան պատճա-
ռաւ թագաւորը ուզած է զինքը սպաննել: Մամգուն
խմանալով՝ իր ընտանիքին հետ Պարսկաստան փախած
և Արտաշէր թագաւորին քով ապաստանած է: Բայց
որովհետեւ ձեռնաց թագաւորը Արտաշէրէն ուզած էր
Մամգունը, և Արտաշէր մնաւ էր, անոր յաջորդը
Շապուհ Ա. զինքը ընտանիքով Հայաստան զրկած է,
և ձեռնաց թագաւորին գրած է թէ, Մամգունը իր սահ-
մաններէն դուրս աքսորած է:

Այն միջոցին Տրդատ Հայաստան եկած ըլլալով
Մամգունը ընդունած և անոր բնակութեան տեղ և ու-
ճիկ որոշած է:

Մամգուն իրեն սեփական երկիր մը չունենալով՝
զանազան տեղեր բնակութիւն հաստատած է, մինչև
որ Տրդատէն ապաստամբող Սլիւսնեայ Սղուկ նահապետը
սպաննելով անոր երկրին տիրած է, ինչպէս որ Տրդատ
խոստացեր էր: Եւ որովհետեւ Տարօն էր Սլիւսնեայ
երկիրը, Մամգուն անոր տէր եղած, և իր անունով
Տարօն գաւառը կոչուած է Մամկունեան կամ Մամի-
կոնեան տուն: Բացի Տարօնէ Տալք նահանգն ալ Մա-
միկոնեանց սեփական երկիրը եղած է:

Սպարապետութիւնը Մամիկոնեան ցեղին սեփական
իշխանութիւնը եղած է, այնպէս որ Մամիկոնեան տոհմը
կոչուած է նաև Սպարապետութեան Ազգ: Խոսքով Գ. ի

տանն Սպարապետն էր Սահակ տապետը, բայց անոր մահէն ետքը՝ Պարսից Արտաշէր թագաւորը Ս. Սահակի խնդրանք իր փեսան Համազասպ Մամիկոնեանը Սպարապետ ըրած է, և Մամիկոնեան ցեղը նախարարութեանց մէջ է. կարգը անցուցած է:

Մամիկոնեան ցեղը սկիզբէն ի վեր խելքի, իմաստութեան և մանաւանդ քաջութեան կողմէ շատ անուանի՝ և Հայ Ազգին պարծանքը եղած է: Թագաւորին միշտ հաւատարիմ՝ ըլլալով Մամիկոնեաններ անոր սիրոյն համար պատերազմին մէջ ամէն վտանգ յանձն կ'առնէին և մինչև իսկ իրենց անձերը կը զոհէին:

Արշակունեաց թագաւորութեան տանն անուանի և քաջ զօրավարներ եղած են Վաչէ Մամիկոնեան՝ Փոքր Խոսրովի օրով, Մուշեղ՝ Պապ թագաւորին օրով, Մանուէլ՝ Վարազդատի և Արշակ Գ. ի օրով:

Մարզպաններու ժամանակ անուանի եղած են Միծն Վարդան՝ որ Յունաց կայսրէն ալ Սահաբեղոս անուանուած է, և Վահան՝ որ Պարսից Վաղարշ թագաւորին օրով Մարզպան եղած է:

Մամիկոնեան ցեղին իշխանութիւնը տեւած է Տըրգատէն սկսեալ մինչև Թ. դար, և վերջին նախարարը եղած է Գրիգոր Մամիկոնեան: Մինչև ԺԳ. դար և անկէ ետքն ալ կը յիշուի այս ցեղը:

Մամիկոնեան ցեղին գլխաւոր քաղաքը եղած է Ողական բերդը, և գերեզմանատեղին՝ Գլակայ վանքը:

Մամիկոնեան ցեղը Լուսաւորչի ցեղին հետ խնամութեան կամ արեւակցութեան կապ ալ ունեցած է: Սահակ Պարթև որ Գրիգոր Լուսաւորչի թուան որդիին թուան է, միակ աղջիկ գաւակ մ'ունեցած է Սահականոյշ անունով, որ կինը եղած է Հայոց Սպարապետ Համազասպ Մամիկոնեանի: Ասիկա ունեցած է երեք գաւակներ, Վարդան, Հմայեակ և Համազասպեան:

Վարդան ունեցած է երկու աղջիկ գաւակներ, Շուշանիկ - Վարդենի և Վարդանոյշ: Շուշանիկ - Վարդենի

Վրաց Աշուշա բղէշխին որդւոյն Վազգէնի կինը եղած է, բայց քրիտոսնէութեան մէջ հաստատ մնալուն համար անոր հրամանով Մեռեխի բանտը նետուած և հոն նահատակուած է: Իսկ Վարդանոյշ կինը եղած է Արշակի Կոմսարականի:

Հմայեակ Վարդանի եղբայրը ունեցած է չորս մանչ գաւակներ, Վահան, Վարդ, Վասակ և Արտաշէս: Այս Արտաշէսի որդին է Գրիգոր Մամիկոնեան:

Հ Ա Մ Ա Ռ Օ Տ Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՍԻՆԵԱՅ ՑԵՂԻՆ ՎՐԱՅ

Սինեաց ցեղը սկսած է Սիտակէն, որ Հայկազն Գեղամ նահապետին որդին էր. անոր ընտանի տեղը իր անունով Սինիք կամ Սիտական կոչուած է:

Սինեայ ցեղը Հայաստանի քաջ և նշանաւոր ցեղերէն մէկն ըլլալով՝ մեր Հայկազանց, Պարսից և Յունաց թագաւորներէն շատ պատիւներ գտած է: Արտոնուած է գործածել արծաթէ գահ, մարգարտէ վարսակալ, մատնի, կարմիր կօշիկ և ոսկի գաւազան՝ վրան ցեղին անունը գրուած:

Արշակունեաց առաջին թագաւորը Վաղարշակ Սինեաց ցեղը Մեծ նախարարութեանց կարգը անցուցած է: Իսկ Արշակունեաց թագաւորութեան կործանումէն ետքը առաջին Հայ Մարզպանը եղած է Վասակ Սինին:

Ժ. դարուն մէջ Բագրատունեաց իշխանութեան ժամանակ Սինեաց ցեղը 190 տարուան թագաւորութիւն մ'ունեցած է:

Գարապաղու Մեղիքներէն շատերը Սինեաց սերունդներէն են:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿԸ ԱՆՄԱՀԱՅՆՈՂ

ԵՂԻՇԷՒ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻՆ ՎՐԱՅ

Եղիշէի ծննդեան տեղը և թուականը յայտնի չէ։ Ինքը Սահակի և Մեսրոպի կրտսեր աշակերտներէն ըլլալով՝ անոնց բացած վարժարաններուն մէջ սորված էր Հայերէն, Ասորերէն և Պարսկերէն լեզուները։ Յետոյ Մովսէս Խորենացիի, Դաւիթ Անյաղթի և Ղազար Փարպեցիի հետ իր ուսումը կատարելագործելու համար Աղեքսանդրիա եկած է։ Այստեղ կային հարուստ գրատուններ և Ս. Կիւրեղի Վարդապետարանը, երկար տառն հա մնացին Յայն լեզուին կատարելապէս հմտանալու համար։ Քիչ մը տանն ալ Աթէնքի մէջ կեցան, և ձմեռը անցնելէ վերջը՝ երբ Կ. Պոլսոյ ճամբով Հայաստան դարձան, Սահակ և Մեսրոպ արդէն վախճանած էին։

Եղիշէ Ս. Վարդանի քով իբրեւ զինուոր ծառայած է, ըստ ոմանց՝ Սպարապետին անձնական ֆարսուղարը եղած է։ Վարդանանց պատերազմին ալ մասնակցած է, և ահանատես եղած է քսրոր անցքերուն և իրազուրկեանց։ Իր Վարդանանց Պատմութիւնը՝ որ եօթը եղանակներու կամ գլուխներու բաժնուած է, գրած է հա-հաւանօրէն Մամիկոնեաններու զգեստներէն մէջ, իսկ ութերորդ եղանակը վերջը գրած է։

Վերջերը քաջուած է Մոկաց լեռներուն վրայ, և յալորովին առանձնական կեանք մը վարած է այրի մը մէջ, որ հաքը իր անունով կոչուած է «Եղիշէի Ս. Այրը»։ Բացօդեայ հովիւներ զինքը այնտեղ տեսնելով՝ գոցեր և խնցուցեր էին ամէն կողմ, և հետաքրքիր ու բարեպաշտ այցելուներ կուգային ձգնաւորը տեսնելու, բայց ան ուզելով անյայտ մնալ, անկէ խոյս տուած և

Թշուռնեաց դաւառը անցած է։ Հոն վանոյ ծովուն եզերքը՝ դարձեալ քարայրի մը մէջ հաստատուած է իր բնակութիւնը, և մէկ երկու տարի ալ ապրելով մեռած է։

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՏԻՒ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

Արարատի Փարպի գիւղէն է Ոսկեդարի ահա-նաւոր պատմիչներէն Ղազար Փարպեցին՝ որ ունի ազնուական ծագում։ Ան Աշուշայ բղիշխին տան մէջ վահան Մամիկոնեանի հետ մեծնալով անոր անդակիցն ու խաղակիցը եղած և անոր հետ իր նախնական կրթութիւնը առած է։ Յետոյ Սահակի և Մեսրոպի հրամանով Յունաստան գնացած է հելլենական ուսման պա-րապելու համար, և նախաւան կոչուած է։

Հայրենիք վերադառնալով՝ ժամանակ մը Մամիկոնեաններու ազգական Կամսարականներու քով մնալէ ետքը անցած է Սիւնեաց երկիրը և երկու տարի ալ հոն բնակած է։ Վերջը Վահան Մամիկոնեան զինքը էջմիածին կանչած և իրեն յանձնած է նորաշէն Կաթողիկէին (Մայր եկեղեցիին) Հոգաբարձութիւնը։

Ղազար քիչ ժամանակի մէջ վանքը այնքան բարեկարգած և պալտաւացուցած է որ Հայաստանի ամէն կողմերէն հոն կ'երթային ուսում տեսնելու համար։

Վանքին այս բարեկարգութիւնն ու մեծ համբաւը բազմաթիւ Հայ Վարդապետներու նախանձը շարժեց. անոնք սկսան ամբաստանել զինքը իբրեւ ազանդաւոր, չափազանց ներողամիտ և մալութեանց քաջալերիչ։ Վահան Մամիկոնեան ասոնք լսելով սպառնացաւ Ղազարը և բոլոր վանակոնները վանքէն արտաքսել։

Ղազար ինքզինքն արդարացնելու համար հարկ հաժարեց Յովհան Մանգակունի Կոթողիկոսին զինել, բայց ան չուզեց ոչ իսկ տեսնել զինքը և լսել իր դատը։

Ղազարի հակառակորդները տեսնելով որ ան ամէն-

քէն լըուած է և անպաշտպան կը մնայ, առիթէն օգտուելով օր մը անգթօրէն գինքը վանքէն վռնտեցին իր ստացուածքը յափշտակելով, մինչև իսկ իրեն քով գըտնուած Յունարէն գիրքերն ալ գրաւելով: Ղազար սրտաբեկ և յուսահատ հեռացաւ վանքէն, և վահանի դրեց աչն նշանաւոր թուղթը, որով ինքզինքը կը պաշտպանէր իր զրպարտիչներուն դէմ, ափկա իր մէկ գեղեցիկ գրուածքն է, ճարտասանութեան գլուխ գործոց մը:

Ղազարի գլխաւոր երկասիրութիւնն է իր Պատմութիւնը, որ Արշակունեաց թագաւորութեան երկուքի բաժնուելէն կ'սկսի, կը շարունակուի տոռերու գիւտի և Վարդանանց պատերազմի պատմութեամբ և կը հասնի մինչև վահանի մարգարանութեան օրերը:

Վարդանանց մեծ պատերազմին վրայ մասնաւորաբար և ընդարձակօրէն զրոյ երկու պատմիչներն են Եղիշէ և Ղազար Փարպեցի, առաջինը աւելի զիւցազմեցողակ բանաստեղծ և վիպագիր քան պատմագիր, իսկ երկրորդը՝ ճշգրիտ և լաւ նկարագրող մը. երկուքն ալ իրենց ոսկեղինիկ մատենաներով Ե. դարու գիւցազնական ճակատամարտին յիշատակը անմահացնող քաջ վկաներ և Ոսկեդարը պանծացնող զբի ներոսներ:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425238

14451

ԳԻՆՈ ՂՐՇ. ՈՂՏ